

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32770> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Leeuwen, Maarten van

Title: Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Issue Date: 2015-04-16

Hoofdstuk 4

Een afstandelijke en nabije opstelling

4.1 Inleiding

Op 2 april 2011 hield toenmalig CDA-partijleider Maxime Verhagen een toespraak tijdens een partijcongres in Den Haag. Ten tijde van het congres heerste er grote verdeeldheid over de koers van de partij en de politieke samenwerking die het CDA met de PVV was aangegaan. Verhagen schetste in zijn toespraak de speerpunten van het CDA. Daarbij maakte hij veelvuldig gebruik van een inclusief ‘wij’. Een fragment:

- (1) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *we* als CDA’ers allemaal met de beste bedoelingen handelen. *We* moeten werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar samen met *onze* nieuwe partijvoorzitter voor inzetten, zodat *we* met z’n allen vanuit *onze* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kunnen bouwen. (...) Ik wil mij er persoonlijk voor inzetten dat *we* weer een volkspartij worden die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt. (...). *Wij* kunnen en zullen met elkaar de antwoorden formuleren. Die ambitie hebben *we*, *we* zijn dit aan *onze* kiezers verplicht, maar vooral aan *onszelf*, aan *onze* idealen. Als *we* in *onze* harten kijken, hebben *we* de antwoorden. (Verhagen 2011; onderstreping en cursivering MvL)

Verhagens gebruik van inclusief ‘wij’ draagt bij aan de indruk dat hij zich in zijn toespraak op een lijn probeerde te stellen met zijn partijgenoten. Deze indruk van gemeenschappelijkheid zou minder sterk aanwezig zijn geweest wanneer Verhagen niet systematisch voor een inclusief ‘wij’ gekozen had, maar voor een andere formulering (‘het CDA’) – helemaal wanneer ook andere stilistische keuzes die gemeenschappelijkheid suggereren (zie de onderstrepingen in (1)) zouden zijn weggelaten. Vergelijk (1) met (2):

- (2) Ik heb er nooit aan getwijfeld dat *CDA’ers* allemaal met de beste bedoelingen handelen. *Het CDA* moet werken aan herstel van onderling vertrouwen. Ik wil mij daar met *de* nieuwe partijvoorzitter van *het CDA* voor inzetten, zodat *het CDA* vanuit *de* gemeenschappelijke uitgangspunten verder kan bouwen. (...) Ik wil

mij er persoonlijk voor inzetten dat *het CDA* weer een volkspartij wordt die naast de mensen staat en hun zorgen serieus neemt (...). *Het CDA* kan en zal de antwoorden formuleren. Die ambitie heeft *het, het CDA* is dit aan *zijn* kiezers verplicht, maar vooral aan *zichzelf*, aan *zijn* idealen. Als *het CDA* in *zijn* hart kijkt, heeft *het* de antwoorden.

De manier waarop politici zich opstellen ten opzichte van hun publiek, wordt in de analyse van politiek taalgebruik wel gekarakteriseerd in termen van ‘afstand’ of ‘nabijheid’.¹⁰⁰ Achter deze metaforische noties gaat de gedachte schuil dat politici de indruk kunnen wekken een meer of minder nauwe band te onderhouden met hun publiek – bijvoorbeeld doordat ze de indruk wekken zich in meer of mindere mate met het publiek te vereenzelvigen, door in meer of mindere mate voor hun problemen op te komen, etc.

Het voorbeeld van Maxime Verhagen laat zien dat ook formuleringskeuzes kunnen bijdragen aan een meer of minder nabije of afstandelijke opstelling. Wanneer Verhagen zijn woorden als in (2) had gekozen, zou hij meer afstand tot zijn CDA-collega’s hebben bewaard dan het geval was in de daadwerkelijk uitgesproken passage (1). Een ander voorbeeld is de woordkeuze van voormalig PvdA-fractievoorzitter Mariëtte Hamer tijdens een gelegenheidsrede in een woonzorgcentrum in Amsterdam (Hamer 2009). In haar toespraak sprak ze de bewoners van het zorgcentrum systematisch aan met ‘lieve mensen’. Daarmee positioneerde zij zich relatief nabij haar publiek: Hamer had er ook voor kunnen kiezen zich tot de bewoners te richten met het afstandelijker ‘beste mensen’, of met ‘geachte aanwezigen’ – hetgeen een nog afstandelijker opstelling zou hebben betekend.

In dit hoofdstuk presenteer ik een stilistische analyse van de toespraken die Geert Wilders (PVV) en Alexander Pechtold (D66) hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009. Startpunt voor de analyse vormen mediaoordelen waaruit kan worden afgeleid dat Wilders en Pechtold de indruk wekten zich in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ heel verschillend op te stellen tegenover het publiek. Ik zal betogen dat tal van stilistische keuzes aan deze indrukken bijdragen. De casus is complexer dan die uit hoofdstuk 3: waar in het vorige hoofdstuk twee indrukken leidend waren (een ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl), vormen in dit hoofdstuk *vier* intersubjectieve indrukken op macroniveau (twee indrukken m.b.t. Wilders en twee m.b.t. Pechtold) het uitgangspunt.

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld Ilie (2010), Jagers & Walgrave (2007), Duszak (2002), De Fina (1995) en Maitland & Wilson (1987).

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig:

- In methodisch opzicht staat het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau centraal. Ik zal betogen dat stilistische keuzes op microniveau niet altijd rechtstreeks aan indrukken op macroniveau hoeven te worden verbonden: soms worden verbanden tussen micro- en macroniveau *indirect* gelegd, via een of meer tussenstappen.
- In de analyse van politiek taalgebruik wordt de vraag hoe politici zich ten opzichte van hun publiek positioneren doorgaans bestudeerd door te kijken naar keuzes op het gebied van persoonlijke voornaamwoorden (met name inclusief ‘wij’) en/of aanspreekvormen.¹⁰¹ Dit hoofdstuk vormt een pleidooi om in dergelijke analyses ook *andere* stilistische middelen te betrekken. Ik zal betogen dat keuzes op het terrein van voornaamwoorden en aanspreekvormen slechts twee van *vele* stijlmiddelen zijn die aan de indruk van een meer of minder afstandelijke of nabije opstelling kunnen bijdragen.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 4.2 leg ik uit dat ‘het publiek’ in de institutionele context van de Tweede Kamer in feite bestaat uit twee functioneel verschillende publiekstypen, en dat politici zich als gevolg daarvan in de Tweede Kamer ten opzichte van twee publiekstypen moeten positioneren. Aansluitend maak ik aannemelijk dat Wilders en Pechtold tijdens de Algemene politieke beschouwingen van 2008 en 2009 de indruk wekten zich in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ verschillend op te stellen ten opzichte van beide publiekstypen. In paragraaf 4.3 laat ik vervolgens zien hoe tal van stilistische keuzes op het microniveau van Wilders’ en Pechtolds toespraken bijdragen aan deze indrukken op macroniveau. In de conclusie (paragraaf 4.4) worden de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk op een rij gezet.

4.2 De opstelling van Wilders en Pechtold tijdens de APB (2008 en 2009)

Nederland kent een representatieve, ofwel indirecte democratie: een regeringsvorm waarbij de bevolking een aantal vertegenwoordigers kiest die het politieke bestuur uitvoeren. Over het algemeen wordt aangenomen dat er aan deze zogeheten ‘vrije vertegenwoordiging’ twee kanten zitten: eigen verantwoordelijkheid of autonomie aan de ene kant, en verwoording van de vragen die in de maatschappij leven aan de andere kant (Te Velde 2003; Van Haafden 2011). Het Nederlandse politieke systeem is dus zowel een stelsel van bestuur als van vertegenwoordiging (Aerts 2009: 97). Binnen dit systeem

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld Moberg & Eriksson (2013), Maalej (2012), Vukovic (2012), Proctor & I-Wen Su (2011), Cramer (2010), Dieltjens (2007: 38-44), Blas Arroyo (2000), Wilson (1990), en de referenties in noot 100.

hebben volksvertegenwoordigers een duale taak. Enerzijds worden ze geacht om in autonomie, zonder last of ruggespraak, met andere politici tot besluiten te komen over bijvoorbeeld wetgeving, volgens de daarvoor geldende regels en procedures. Deze taak vloeit voort uit de autonome kant van vrije vertegenwoordiging. Anderzijds dienen parlementariërs publiekelijk verantwoording af te leggen, de legitimiteit van de politiek gestalte te geven en onder woorden te brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen – hetgeen samenhangt met het feit dat zij de samenleving representeren (Te Velde 2003: 26-27).

De aard van het Nederlandse parlementaire systeem en de daaruit voortvloeiende duale taak van een volksvertegenwoordiger maken dat het auditorium waarop een politicus zich in zijn parlementaire bijdragen moet richten, bestaat uit twee publiekstypen. Voor de taken die verbonden zijn met zijn autonome positie, dient een politicus zich te wenden tot zijn Haagse collega's: Tweede Kamerleden en leden van het kabinet. Tegelijkertijd dient hij zich, als gevolg van zijn representerende taak, te richten tot de samenleving, tot de mensen in het land. Beide publiekstypen kennen uiteraard zelf weer een heterogene samenstelling: binnen beide publieken bestaat diversiteit wat betreft opleidingsniveau, sociale status, opvattingen over o.a. sociale, ethische en religieuze kwesties, etc. In de analyse van politiek taalgebruik wordt ervan uitgegaan dat in feite ieder publiek een heterogene samenstelling kent (Van Haaften 2011: 361). Waar het hier om gaat is dat een politicus zich in de Tweede Kamer dient te richten op *twee* heteroögen samengestelde publieken, die functioneel van elkaar verschillen – beschouwd vanuit de taken die een parlementariër in een representatieve democratie dient te vervullen. Deze dubbele publieksgerichtheid ligt dus besloten in de aard van het Nederlandse politieke systeem.

De gedachte dat een politicus zich in de context van het Nederlandse parlementair debat dient te richten op twee functioneel verschillende publiekstypen (die ieder nog heteroögen van aard zijn), is samengevat in Tabel 14. In het vervolg zullen de twee publiekstypen worden aangeduid met 'de Haagse collega-politici' en 'de mensen in het land'.

Tabel 14. Institutionele doelen van het parlementair debat in een representatieve democratie, de taken van een volksvertegenwoordiger en de daaraan verbonden publiekstypen (Te Velde 2003; Van Haaften 2011).

Institutioneel doel	Taak volksvertegenwoordiger	Publiek
Autonoom doel	- tot besluiten komen volgens de daarvoor geldende regels en procedures	leden van het kabinet en Tweede Kamerleden (‘de Haagse collega-politici’)
Representerend doel	- publiekelijk verantwoording afleggen; - de legitimiteit van de politiek gestalte geven; - onder woorden brengen welke maatschappelijke problemen politieke prioriteit moeten krijgen	de samenleving (‘de mensen in het land’)

Het feit dat een politicus in de Tweede Kamer te maken heeft met twee publiekstypen, brengt met zich mee dat hij in zijn parlementaire bijdragen de indruk kan wekken zich meer of minder afstandelijk/nabij die twee publiekstypen te positioneren. Een Nederlands parlementariër kan dus de indruk wekken zich meer of minder afstandelijk/nabij zijn Haagse collega-politici te positioneren; tegelijkertijd kan hij overkomen als een politicus die zich in meer of mindere mate afstandelijk/nabij de mensen in het land opstelt.

Als gezegd richt ik mij in dit hoofdstuk op de toespraken die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. Hoe stelden Wilders en Pechtold zich in deze teksten op ten opzichte van de Haagse collega-politici en de mensen in het land? Hoe werd hun houding tegenover beide publiekstypen gepercipieerd?

Om die vraag te beantwoorden is via de database LexisNexis gezocht naar artikelen waarin Wilders of Pechtold genoemd worden in de periode 1 september 2008 - 20 februari 2010.¹⁰² De resultaten van deze globale zoekopdracht zijn vervolgens stuk voor stuk geanalyseerd op de vraag of de artikelen inzicht geven in de manier waarop Wilders en/of Pechtold zich opstelden tegenover hun collega-politici en/of de mensen in het land tijdens de APB van 2008 en 2009. Net als bij het zoeken naar oordelen over de spreekstijl

¹⁰² Gezocht is in de landelijke en regionale dagbladen, en in drie opiniebladen (*De Groene Amsterdammer*, *Elsevier* en *Vrij Nederland*). De keuze voor 20 februari 2010 is ingegeven door het feit dat toen het kabinet-Balkenende IV viel.

van Wilders en Vogelaar (zie paragraaf 3.2) bleek ook nu al snel dat het niet goed mogelijk was om oordelen te vinden die specifiek gaan over de manier waarop Wilders en Pechtold zich tijdens de APB van 2008 en 2009 positioneerden. De meeste oordelen waaruit een bepaalde opstelling van Wilders of Pechtold kan worden afgeleid, bleken een *globaal* karakter te hebben: bij de meeste oordelen is niet goed te achterhalen op basis van welke publieke optredens in de periode 2008-2009 die oordelen precies tot stand zijn gekomen.

Ook deze ‘indrukken-in-het-algemeen’ zijn echter interessant voor de vraag hoe Wilders en Pechtold zich in de APB tegenover beide publiekstypen opstelden. De APB zijn profileringsdebatten: voor de fractievoorzitters van de verschillende politieke partijen is het belangrijkste doel van de APB om de politieke positie van de eigen partij over het voetlicht te brengen. Politici zullen daarbij inconsistenties met andere publieke optredens proberen te vermijden. Het is dan ook aannemelijk dat de manier waarop Wilders en Pechtold overkwamen tijdens de APB van 2008 en 2009, overeenkomt met de manier waarop ze dat deden bij andere publieke optredens in de periode 2008-2009. Zodoende mag worden aangenomen dat de gevonden ‘indrukken-in-het-algemeen’ over de opstelling van Wilders en Pechtold ook inzicht geven in de manier waarop zij tijdens de APB van beide jaren overkwamen. Los daarvan is het overigens ook niet onaannemelijk te veronderstellen dat flink wat van de ‘indrukken-in-het-algemeen’ over Wilders’ en Pechtolds opstelling uit grofweg de periode 2008-2009 in ieder geval deels ook gebaseerd zijn op Wilders’ en Pechtolds bijdragen aan de APB van die jaren. De APB genereren relatief veel media-aandacht; het zijn bij uitstek deze debatten die bijdragen aan de beeldvorming van politici.

De resultaten van de zoektocht naar oordelen over de opstelling van Wilders en Pechtold worden hieronder weergegeven.¹⁰³ Eerst zullen relevante oordelen over Wilders aan bod komen, gevolgd door oordelen die inzicht geven in de manier waarop Pechtold zich tegenover beide publiekstypen positioneerde. De meeste oordelen over de opstelling van beide politici zijn weliswaar niet in termen van ‘afstand’ en ‘nabijheid’ geformuleerd, maar zoals zal blijken is het goed mogelijk om de oordelen in deze termen te herinterpreteren.

Indrukken van Wilders’ opstelling

Tal van typeringen over Geert Wilders wijzen erop dat Wilders in de periode 2008-2009 overkomt als een politicus die zich nabij de mensen in het land positioneert, en die zich afstandelijk opstelt ten opzichte van de Haagse collega-

¹⁰³ Tijdens het onderzoek stuitte ik ook buiten de systematische zoektocht om op een aantal relevante oordelen over de opstelling van beide politici (bijvoorbeeld De Bruijn 2010; Olders 2008). Deze oordelen zijn aan de resultaten van de systematische zoektocht in dag- en opiniebladen toegevoegd.

politici. Zo wordt veelvuldig over Wilders gezegd dat hij een ‘populist’ zou zijn (De Jong 2011: 115). Zelden wordt daarbij geëxpliciteerd wat precies onder de term ‘populist’ wordt verstaan, maar de (vaak negatief bedoelde) typering lijkt meestal betrekking te hebben op Wilders’ afzetten tegen het politieke establishment en/of op het zich opwerpen als een ‘spreekbuis van het volk’ (De Mul 2009). De typering dat Wilders een ‘populist’ zou zijn, is zo beschouwd een aanwijzing dat Wilders overkwam als iemand die afstand bewaart ten opzichte van zijn Haagse collega-politici, en als een politicus die de indruk wekt zich nabij de mensen in het land te positioneren.¹⁰⁴

Ook andere oordelen over Wilders wijzen in deze richting. Zo wordt Wilders in de media wel getypeerd als iemand die ‘(...) vooral vertolker [lijkt] te willen zijn van het volkse oordeel’ (Frissen 2009), als iemand die zich opstelt als een ‘doorgeefluik’ van de mening van de kiezer (Van der Spek, Frissen & Rouw 2009), als een politicus die ‘namens het volk, de burger’ spreekt (Staal & Stokmans 2008). Deze oordelen wijzen erop dat Wilders overkwam als een politicus die zich nabij de mensen in het land opstelt.

Verder is het opvallend dat Wilders wordt gekarakteriseerd als ‘anti-establishment’ (Staal 2009), als een politieke ‘outsider’ (De Bruijn 2010: 24; Staal & Stokmans 2008) – ondanks het feit dat hij al jaren op het Binnenhof rondloopt. Vrijsen (2008) en Voerman (2009) verwoorden deze indruk respectievelijk als volgt:

Wilders is raspoliticus. (...) Eigenlijk heeft hij nooit iets anders gedaan dan parlementair werk. (...) Het vreemde is alleen dat Wilders allereerst wordt beschouwd als een exoot in de politiek, als iemand van wie de kiezers zouden denken dat hij géén deel uitmaakt van het Haagse zootje en juist daardoor populair is. (...) De truc van Wilders komt neer op politieke beeldvorming: hij construeert het idee dat andere partijen hem uitstoten. (Vrijsen 2008)

In de eerste plaats heeft het succes van de PVV te maken met de *populistische* strategie van Wilders. Op alle mogelijke manieren probeert hij de tegenstelling aan te wakkeren tussen het volk en de vermeende Haagse elite, vooral met betrekking tot de islam, (allochtone) criminaliteit, Europese integratie, de toetreding van Turkije en de Nederlandse Antillen. *Op Houdini-achtige wijze slaagt hij er daarbij in zich van zijn eigen Haagse verleden los te maken en zich als buitenstaander te presenteren.* Wilders was immers vanaf 1990 beleidsmedewerker van de VVD-fractie en is sinds 1998 vrijwel onafgebroken lid van de Tweede Kamer, waarvan tot 2004 voor de VVD – nota bene de partij die in deze periode het langst regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. (Voerman 2009; cursiveringen MvL)

¹⁰⁴ De vraag in hoeverre het stempel ‘populist’ daadwerkelijk op Geert Wilders van toepassing is, is een vraag die centraal staat in De Landtsheer, Kalkhoven en Broen (2011) en Vossen (2009).

Dergelijke typeringen wijzen erop dat Wilders de indruk wekte afstand te bewaren tegenover zijn Haagse collega-politici. Olders (2008: 11) verwoordt het zelfs in deze termen, waarbij hij bovendien stelt dat Wilders ‘zijn retoriek inzet’ om die distantie te bewerkstelligen:

Op verschillende manieren laat Wilders zijn publiek merken dat hij het opneemt tegen de politieke elite. Dit was in de analyses van het succes van Pim Fortuyn één van diens sterke *selling points*. Wilders wil zich blijkbaar ook zo profileren, maar heeft veel meer dan Pim Fortuyn het probleem dat hij al jarenlang tot die politieke elite behoort. Het ziet ernaar uit dat Wilders zijn retoriek inzet om de afstand tussen hem en de gevestigde orde te vergroten. (Olders 2008: 11)

Indrukken van Pechtolds opstelling

De systematische zoektocht naar oordelen over Pechtolds opstelling leverde minder resultaten op dan voor Wilders. Uit de oordelen *die* er zijn, kan echter worden afgeleid dat Pechtold in de periode 2008-2009 de indruk wekte zich op een heel andere manier dan Wilders tegenover de twee publiekstypen te positioneren.

Pechtold wordt in de media getypeerd als ‘de antithese van de PVV-leider’ (De Volkskrant 2008b), als Wilders’ ‘tegenhanger’ (Wijnberg 2010; zie ook Vuijsje 2010), als diens grote ‘opponent’ (Joustra 2010), en als diens politieke ‘tegenpool’ (De Jong 2010). Voor Pechtolds opstelling tegenover de Haagse collega-politici is daarbij de indruk van Weelden & Vandenbrink (2010) interessant:

Pechtold is de perfecte leider van D66, omdat er geen politiekere partij is. Hij bedrijft een bevolgen en optimistische metapolitiek. (...) Hij bekritiseert de politiek *van binnenuit*. (Weelden & Vandenbrink 2010, cursivering MvL)

De opmerking dat Pechtold de politiek ‘van binnenuit’ bekritiseert, wijst erop dat Pechtold de indruk wekte minder afstand te bewaren tegenover collega-politici dan Wilders: als gezegd kwam Wilders juist over als een politieke *buitenstaander*.

Uit de mediaoordelen kan verder worden afgeleid dat ook Pechtolds opstelling tegenover de mensen in het land anders werd gepercipieerd dan in het geval van Wilders. D66 profileert zich volgens Wynia (2009) als ‘uitgesproken anti-populistische partij’. Pechtold zelf wordt in de media omschreven als ‘een aansprekend politicus die zich te weer stelt tegen populisme en extremisme’ (Rozendaal 2009). En Wagendorp (2008) oordeelt:

Zijn voorkomen en taalgebruik staan het Populisme (...) meestal (...) in de weg. Misschien moet hij eerst maar eens een cursus lassen gaan volgen. (Wagendorp 2008).

Dergelijke oordelen suggereren dat Pechtold op anderen overkwam als een politicus die een zekere afstand bewaart ten opzichte van de mensen in het land – een afstand die in elk geval groter was dan in het geval van Wilders.

Tijdens de systematische zoektocht in LexisNexis kwamen ook verschillende interviews met Alexander Pechtold aan het licht. Gezien het feit dat er relatief weinig mediaoordelen over Pechtold beschikbaar zijn waaruit diens opstelling ten opzichte van de twee publiekstypen kan worden afgeleid, is het interessant om ook deze interviews uit 2008 en 2009 met Pechtold *zelf* te bekijken. Ik zal hieronder laten zien dat Pechtold in deze interviews uitspraken doet waarmee hij enerzijds de indruk wekt deel uit te maken van ‘de Haagse politiek’, en anderzijds een zekere afstand te bewaren tot de samenleving. Dat is ook relevant voor Pechtolds opstelling tijdens de APB van beide jaren: het is aannemelijk dat Pechtold zich tijdens de APB op dezelfde manier positioneerde. Zoals gezegd zijn de APB profileringsdebatten, en aangenomen mag worden dat politici tijdens de APB inconsistenties met andere publieke optredens proberen te vermijden.

In de gevonden interviews valt op dat Pechtold verscheidene malen uitspraken doet waarmee hij de indruk wekt een politicus te zijn die distantie in acht neemt tegenover de mensen in het land. Zo antwoordt Pechtold op de vraag hoe D66 de kloof met de burger gaat verkleinen:

Een beetje kloof is helemaal niet erg. We hebben een representatieve democratie. Dat wil zeggen er worden volksvertegenwoordigers gekozen die een mandaat krijgen voor vier jaar. Dat systeem moeten we overeind houden. (NU.nl 2008; cursivering MvL)

Ook zegt Pechtold een ‘populistische werkwijze’ te verwerpen:

“Ja, de bevolking wil het”, zag ik Jan [Marijnissen] in de camera zeggen, met een big smile. Ja, de bevolking wil het... Waar hebben we dat eerder gehoord? (...) Met de onderbuik wordt de kloof gevoed. “Vertel, mijn volk, waar u heen wilt, want ik moet u leiden”. Het adagium van populistten vandaag. Het is de volgende stap in de Verelendung van een politiek systeem, waaraan geen onderhoud wordt gepleegd. (Pechtold 2008)

Waar Wilders overkomt als een ‘doorgeefluik’ van de mensen in het land, wekt Pechtold de indruk een politicus te zijn die een eigen visie etaleert, die leiderschap uitstraalt en richting geeft. Ook dat laatste draagt ertoe bij dat Pechtold overkomt als een politicus die een zekere afstand in acht neemt tot de mensen in het land:

[In antwoord op de vraag hoe verandering kan worden bewerkstelligd:] *Door ambitie en leiderschap te tonen*, door gericht te zijn op de toekomst, en daarmee *de*

kiezers mee te krijgen. Ik ben vier dagen te gast geweest bij de Democratische conventie in Amerika. (...) Daar werd in allerlei deelsessies over [energiegebruik] gesproken. En aan het eind pakte Obama zelf het onderwerp op in zijn speech en zei: over tien jaar zijn we niet meer afhankelijk van energie uit het buitenland, *en zo gaan we het doen.*' (Broer & Nienhuis 2008; cursivering MvL)

(...) is het niet bij uitstek de taak van de politiek om dat, wat voor sommigen abstract lijkt, onverklaarbaar is of misschien zelfs afschrikt, (...) om dat begrijpelijk te maken? Door de geschiedenis te vertellen. Door de ontwikkeling te schetsen. *Door mensen mee te nemen in een visie.* (Pechtold 2009b; cursivering MvL)

Uitspraken als deze bevestigen de indruk die uit oordelen van opinieformers kan worden afgeleid, namelijk dat Pechtold in de periode 2008-2009 meer dan Wilders de indruk wekte distantie in acht te nemen tegenover de mensen in het land. Tegelijkertijd wekt Pechtold in de gevonden interviews de indruk zich minder afstandelijk op te stellen tegenover zijn collega's dan Wilders. Pechtold zet zich, anders dan Wilders, in zijn woordgebruik niet nadrukkelijk af tegen zijn Haagse collega-politici. Integendeel, hij straalt uit dat hij een onderdeel is van 'de Haagse politiek':

We moeten met een aantal partijen de kiezers een beeld durven schetsen van een overheid die de mensen verantwoorde oplossingen biedt. Een overheid ook die eerlijk zegt dat ze zaken als veiligheid, welvaart of geluk niet kan garanderen, die realisme uitstraalt. Maar die spijkerhard het debat aangaat met de bangmakers aan de andere kant. (...) *Om de kiezer te zeggen: hier staan we en dit is onze agenda.* Dit zijn onze waarden: vrijzinnigheid en tolerantie. (Oranje 2009; cursivering MvL)

De laatste jaren wordt de politiek niet meer beschouwd als de plek waar maatschappelijke problemen worden aangepakt en opgelost. (...) *Ik pleit voor een brede coalitie dwars door alle partijen heen (...). Op die manier kan de politiek ook weer vertrouwen terugwinnen. Daar wil ik graag aan bijdragen.* (Broer & Nienhuis 2008; cursivering MvL)

Pechtold komt over als een politiek leider die 'vanuit' de politiek richting wil geven aan maatschappelijke vraagstukken:

Laat de politiek de plek zijn waar een voorhoede laat zien dat zij haar verantwoordelijkheid neemt. Tegen de stroom in, in antwoord op afkeer en afkeur, onrust en onlust. Het ambt van volksvertegenwoordiger wordt ondergewaardeerd. Daar moeten we wat aan doen: het uithollen van binnenuit stoppen. (...) De politiek moet toegankelijker worden, maar dat bereik je niet door je stropdas af te doen. Wel door authenticiteit. (Pechtold 2009a: 113)

In de gegeven citaten wekt Pechtold de indruk een zekere afstand te bewaren ten opzichte van de mensen in het land, en als een politicus die deel uitmaakt

van ‘de Haagse politiek’ waar Wilders zich juist van distantieert. Dit wijst erop dat Pechtold zich meer dan Wilders nabij zijn Haagse collega-politici positioneerde.

Samenvattend

Al met al kan uit de oordelen van opinievormers over Wilders en Pechtold en uit de uitspraken van Pechtold in verscheidene interviews worden afgeleid dat Wilders en Pechtold in de periode 2008-2009 de indruk wekten zich verschillend te positioneren ten opzichte van hun Haagse collega’s en de mensen in het land. Zoals betoogd is het aannemelijk dat deze indruk van hun houding ook van toepassing is op de toespraken die zij tijdens de APB van 2008 en 2009. Die opstelling van beide politici kan als volgt worden samengevat:

Opstelling t.o.v. de Haagse collega-politici

- Wilders kwam (meer dan Pechtold) over als een politicus die afstand bewaart ten opzichte van de Haagse collega-politici; Pechtold wekte de indruk zich dichterbij de Haagse collega-politici te positioneren dan Wilders.

Opstelling t.o.v. de mensen in het land

- Wilders kwam (meer dan Pechtold) over als een politicus die zich nabij de mensen in het land positioneert; Pechtold wekte (meer dan Wilders) de indruk een zekere afstand te bewaren ten opzichte van de mensen in het land.

De geschetste indrukken van Wilders’ en Pechtolds opstelling vormen het macroniveau voor de stilistische analyse in de nu volgende paragraaf.

4.3 Stilistische analyse

Hoe kwam de indruk tot stand dat Wilders en Pechtold zich in de APB van 2008 en 2009 verschillend opstelden ten opzichte van de twee publiekstypen? Welke formuleringkeuzes in de toespraken van beide politici dragen aan deze indrukken bij? Die vragen worden in deze paragraaf beantwoord.

Tijdens de APB van 2008 en 2009 voerden Geert Wilders en Alexander Pechtold oppositie tegen het kabinet-Balkenende IV. Voor de stilistische analyse richt ik me op de toespraken die zij hielden tijdens de eerste termijn van de debatten. Interrupties en reacties van Wilders en Pechtold daarop zijn dus niet geanalyseerd (zie paragraaf 2.4). Tabel 15 geeft een overzicht van de lengte van de vier toespraken; de toespraken zelf zijn te lezen in Bijlage 3.

Tabel 15. Aantal woorden toespraken Wilders en Pechtold in de APB 2008 en 2009.

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	2909	3163
Alexander Pechtold	2000	1928

Wellicht ten overvloede wil ik benadrukken dat de analyse die volgt enkel is gericht op *stilistische* verschijnselen. Andere factoren die bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend opstelden blijven dus buiten beschouwing. Een van die factoren kan de verschillende *boodschap* van beide politici zijn geweest. Zoals tijdens de APB gebruikelijk is voor fractievoorzitters van oppositiepartijen, leverden Wilders en Pechtold in hun toespraken kritisch commentaar op zowel het kabinet als op het tot dan toe gevoerde kabinetsbeleid, en presenteerden ze voor dat kabinetsbeleid een alternatief: ze zetten hun eigen politieke visie uiteen en presenteerden daaraan verbonden alternatieve beleidsvoorstellen. De aard van die kritiek en de voorgestelde alternatieven waren daarbij heel verschillend (zie Tekstkader 2). Waar Pechtold het kabinet vooral een gebrek aan visie en het uitstellen van keuzes verweet, stelde Wilders o.a. dat het kabinet problemen van ‘de gewone man’ negeert. Van een dergelijke boodschap gaat de suggestie uit dat Wilders wél de belangen van ‘de gewone man’ vertegenwoordigde; dit kan hebben bijgedragen aan de indruk dat Wilders zich relatief nabij de samenleving positioneerde.

Tekstkader 2. Samenvatting van de toespraken die Wilders en Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de APB van 2008 en 2009.

Wilders' toespraken draaien voor een belangrijk deel om een contrast tussen wat Wilders ‘het Nederland van de elite’ noemt en het Nederland van ‘de gewone mensen die de rekening moeten betalen’. Hij verwijt ‘de elite’ enkel voor de eigen belangen op te komen: het kabinet geeft veel geld uit aan ‘linkse hobby’s’, terwijl het grote problemen op het gebied van immigratie, zorg en criminaliteit niet aanpakt. Volgens Wilders negeert het kabinet daarmee de problemen van de gewone man, die volgens hem slachtoffer is van het huidige beleid. In beide toespraken presenteert Wilders een aantal concrete voorstellen waarmee de geschetste problemen zouden kunnen worden aangepakt. De opvallendste daarvan is het voorstel van een hoofddoekjesbelasting, tijdens de APB van 2009.

In de parlementaire toespraken van Pechtold staan het maken van keuzes en het tonen van visie centraal. Ook Pechtold levert stevige kritiek op het kabinet. Bij Pechtold komt die kritiek neer op het verwijt dat het kabinet op allerlei beleidsterreinen geen keuzes maakt – keuzes die voor de toekomst van Nederland noodzakelijk zijn. Verder ontbeert het kabinet volgens Pechtold een duidelijke visie op die toekomst – in tegenstelling tot D66. Pechtold schetst zijn toekomstvisie, waarbij hij stelt dat D66, anders dan het kabinet, wél echte keuzes durft te maken.

In paragraaf 4.3.1 beschrijf ik eerst hoe in de toespraken van Wilders en Pechtold is gezocht naar relevante stilistische verschijnselen. De stilistische analyse zelf volgt in paragraaf 4.3.2. Hier zal ik betogen dat stilistische keuzes op het tekstuele microniveau van Wilders' en Pechtolds toespraken bijdragen aan de geschetste indrukken op macroniveau. Daarbij zal ik me, anders dan gebruikelijk is bij het bestuderen van de opstelling van politici, niet alleen richten op keuzes op het terrein van aanspreekvormen en voornaamwoorden, maar ook op tal van *andere* stijlmiddelen.

4.3.1 Methode

Bij het zoeken naar en selecteren van relevante stilistische verschijnselen is, net als in hoofdstuk 3, de gefaseerde werkwijze uit paragraaf 2.3 gehanteerd.

In een eerste analysefase is bottom-up gezocht naar opvallende stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold. Daartoe ben ik vergelijkend te werk gegaan: gezocht is naar stilistische verschillen tussen de toespraken van beide sprekers. Deze verschillen zijn in kaart gebracht door systematisch de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) langs te lopen. Voor alle stilistische verschijnselen uit de checklist werd dus geïnventariseerd of ze verschillen tussen beide politici te zien geven. Dit bleek niet voor alle stijlmiddelen het geval. Bij onder meer het gebruik van vooropplaatsingen (onderdeel A2 van de checklist), negatie (onderdeel A9) en connectieven (onderdeel D2) werden geen opvallende observaties gedaan. Dergelijke stijlmiddelen vielen daarom af voor verdere analyse. Omgekeerd vielen er tijdens de eerste analysefase ook een aantal stilistische verschijnselen op die niet in de checklist genoemd staan, zoals het 'wel of niet expliciteren van inferenties' en het 'presenteren van informatie als complement of toevoeging' (vgl. Tabel 16). Deze verschijnselen werden aan de lijst van observaties toegevoegd en meegenomen in de rest van het analyseproces.

De eerste analysefase leverde een selectie op van stilistische verschijnselen die verschillen te zien gaven tussen de toespraken van Wilders en Pechtold. In een tweede analysefase werd deze selectie 'topdown' verder ingeperkt. Gegeven de onderzoeksvraag van de casus zijn voor de stijlanalyse namelijk niet per se *alle* stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold relevant, maar enkel die verschillen waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend opstelden tegenover de twee publiekstypen. In de tweede fase werd daarom voor elk van de bottom-up geïdentificeerde stijlmiddelen nagegaan of deze bijdragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau. Voor sommige van de geïdentificeerde stijlmiddelen bleek het niet mogelijk zo'n verband te leggen; deze stijlmiddelen vielen af. Een voorbeeld hiervan is de observatie dat Wilders, anders dan Pechtold, in beide toespraken gebruikmaakt van een cirkeltechniek. Dit is een stijlfiguur waarbij sprekers in het slot terugkeren op een voorbeeld, anekdote, citaat of stelling die ze in de inleiding ook al noemden (Andeweg, De Jong &

Wackers 2009: 31). Dat Wilders deze techniek in beide toespraken inzet en Pechtold niet, bleek niet te verbinden met de als verschillend gepercipieerde opstelling van Wilders en Pechtold tegenover de twee publiekstypen.¹⁰⁵ Dat maakt de stilistische observatie irrelevant voor de huidige analyse. Hetzelfde geldt voor de constatering dat Wilders meer dan Pechtold werkwoorden gebruikt die het kabinet portretteren als een bewust handelende instantie, zoals in (3)-(5) hieronder. Ook dit stilistische verschil tussen beide sprekers is in de tweede analysefase afgevallen omdat niet aannemelijk kon worden gemaakt dat het bijdraagt aan de indruk dat Wilders meer dan Pechtold afstand bewaarde tot de Haagse collega-politici en/of aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold opstelde nabij de mensen in het land.

- (3) Het kabinet *weigert* iets te doen (...). (W08.69)
- (4) Dit kabinet *negeert* de problemen. (W08.142)
- (5) Dit kabinet *wil* dus *niet weten* wat die massa-immigratie kost. (W09.96)

De combinatie van systematische bottomup- en topdown-analyse leidde tot de selectie van stilistische verschijnselen die is weergegeven in Tabel 16. Tabel 16 geeft, met andere woorden, een overzicht van de stilistische verschijnselen die tijdens de analyse naar voren kwamen als middelen die verschillen tussen beide sprekers te zien geven en waarvan bovendien aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Pechtold zich verschillend positioneerden ten opzichte van de twee publiekstypen. Achter ieder stilistisch verschijnsel is tussen haakjes met een afkortingen aangegeven door welk onderdeel uit de checklist de blik van de analist op het verschijnsel werd gericht; ‘---’ geeft daarbij aan dat het verschijnsel in kwestie buiten het langslipen van de checklist om is aangetroffen, en aan de systematische analyse is toegevoegd. De middelste kolom laat zien dat sommige verschijnselen relevant zijn voor Wilders’ en Pechtolds opstelling ten opzichte van *één* van beide publiekstypen; andere verschijnselen zijn voor de houding tegenover *beide* publiekstypen van belang.

¹⁰⁵ Zie Andeweg, De Jong & Wackers (2009) voor een overzicht (veronderstelde) effecten die aan het inzetten van een cirkeltechniek worden toegeschreven.

Tabel 16. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneren t.o.v. de Haagse collega-politici en de mensen in het land.

Stilistische verschijnselen	Relevant voor opstelling tegenover welk publiekstype?	Paragraaf
Aanduidingen voor collega's: neutraal of pejoratief (E6/B1)	de Haagse collega-politici	4.3.2.1
Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon (E3)	de Haagse collega-politici	4.3.2.2
Wel of niet verwijzen naar kiezers (E1)	de mensen in het land	4.3.2.3
Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging (---)	de mensen in het land	4.3.2.4
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord (E7)	de mensen in het land	4.3.2.5
Jargon: met of zonder toelichting (B1)	beide publiekstypen	4.3.2.6
Concreet of abstract taalgebruik	beide publiekstypen	4.3.2.7
a. concrete of abstracte naamwoorden (B1)		
b. nominalisaties (B2)		
c. individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep (---)		
d. veelzeggende details (---)		
e. citaten (E7)		
Aan- of afwezigheid van narratieve passages (A7)	beide publiekstypen	4.3.2.8
Inferenties expliciteren: wel of niet (---)	beide publiekstypen	4.3.2.9
Inclusief/exclusief 'we' (E2)	beide publiekstypen	4.3.2.10

In de volgende paragraaf zullen de stilistische verschijnselen uit Tabel 16 een voor een worden behandeld.

4.3.2 Resultaten

Bij het bespreken van de resultaten maak ik net als in hoofdstuk 3 gebruik van voorbeelden die zijn voorzien van codes, zoals (W09.110) of (P08.12-14). Het eerste deel van deze codes verwijst naar de toespraak waaruit het desbetreffende voorbeeld afkomstig is: 'W08' en 'W09' staan voor de toespraken van Wilders tijdens respectievelijk de APB van 2008 en 2009; 'P08' en 'P09' verwijzen naar de toespraken van Pechtold. Het tweede deel van de codes verwijst naar specifieke zinnen in de toespraken. Code (W09.110) staat dus voor 'toespraak Wilders tijdens de APB van 2009, zin 110'; code (P08.12-

14) voor ‘toespraak Pechtold tijdens de APB van 2008, zinnen 12-14’. De volledige toespraken zijn, inclusief zinsnummering, te vinden in Bijlage 3.¹⁰⁶

Voor de statistische toetsing is, net als in hoofdstuk 3, gebruikgemaakt van log likelihood. Een uitzondering vormt de analyse van zinspositie in paragraaf 4.3.2.4: hier is gebruik gemaakt van een chi-kwadraattoets.¹⁰⁷ De afkortingen in de gekwantificeerde gegevens moeten als volgt worden gelezen: W = Wilders; P = Pechtold; w = aantal woorden.

4.3.2.1 Aanduidingen voor collega’s: neutraal of pejoratief

Een in het oog springend stijlkenmerk van Wilders’ toespraken is het gebruik van omschrijvingen voor collega’s die een ronduit negatieve of denigrerende connotatie hebben. Een aantal voorbeelden:

- (6) Dat is goed nieuws voor *dit multicultiekabinet* dat buigen voor de verschrikkingen van Allah als zijn belangrijkste taak ziet. Dat is ook goed nieuws voor het CDA dat inmiddels staat voor “*Christenen Dienen Allah*”. (W09.56-57)
- (7) De kiezer wil een nieuwe Kamer en een nieuw kabinet in plaats van *dit stelletje hulpelozen (...)*. (W09.49)
- (8) Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van *het slechtste kabinet ooit*. (W08.2)
- (9) Waar zijn de ministers van BZK, Justitie en de minister voor Wonen, Wijken en integratie? Waarom kijken al *die laffe bestuurders* de andere kant op? (W08.99)
- (10) *Die elite*, daar in vak K, vindt alles best, (...).¹⁰⁸ (W08.11)

Wilders en Pechtold maken in verschillende mate gebruik van omschrijvingen voor collega’s die als pejoratief of denigrerend kunnen worden beoordeeld (zie

¹⁰⁶ De geanalyseerde toespraken bleken enkele inconsistenties in interpunctie te bevatten – bijvoorbeeld bij citaten, die in de toespraken soms wel, en soms niet met aanhalingstekens zijn gemarkeerd. Deze inconsistenties zijn overgenomen.

¹⁰⁷ Net als in hoofdstuk 3 zijn de loglikelihood-berekeningen uitgevoerd met de ‘loglikelihood-calculator’ (zie <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html> en de verwijzingen aldaar). Deze is geschikt voor matrixen die twee rijen en twee kolommen beslaan. In paragraaf 4.3.2.4 hebben de matrixen echter drie rijen (zie Tabel 20 en 21), en dan biedt de loglikelihood-calculator geen uitkomst. Deze statistische analyses zijn daarom in SPSS verricht. In dit programma is het berekenen van log likelihood geen standaardoptie, terwijl dat wel geldt voor chi kwadraat. Tussen log likelihood en chi kwadraat zit geen wezenlijk verschil: het zijn beide statistische toetsen die geschikt zijn voor categoriale data (Field 2013: 721 e.v.).

¹⁰⁸ ‘Elite’ is op zichzelf geen pejoratieve term, zoals blijkt uit de omschrijving in woordenboek *Van Dale* (‘kleine, besloten groep van vooraanstaande, bevoorrechte mensen’). In het taalgebruik van Wilders heeft de term echter wél een duidelijk negatieve lading.

Tabel 17).¹⁰⁹ Dit verschil is zowel in de APB 2008 als de APB 2009 significant.¹¹⁰

Tabel 17. Pejoratieve omschrijvingen voor collega-politici in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8 (0,3)	15 (0,5)
Alexander Pechtold	1 (0,05)	1 (0,05)

In (11) en (12) zijn de twee momenten weergegeven waarop Pechtold een pejoratieve omschrijving voor collega-politici gebruikt:

- (11) Het handelen van minister Plasterk rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. Of is het gewoon plat geldtekort. In dat geval *Plasterk*, zet die hoed af en ga met de pet rond. (P08.132-134)
- (12) Uw zogenaamde doorkijkje over hoe het verder moet na 2010, met veel bravoure aangekondigd, is een genante vertoning. De *onmacht* regeert. (P09.7-8)¹¹¹

Het feit dat Wilders meer dan Pechtold gebruikmaakt van pejoratieve omschrijvingen voor collega's, draagt bij aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold van zijn collega's distantieert. Een kwalitatieve analyse laat bovendien zien dat Wilders, anders dan Pechtold, pejoratieve of denigrerende omschrijvingen voor collega's gepaard laat gaan met andere stilistische keuzes die eveneens een negatieve connotatie hebben, en die de indruk van pejoratieve bejegening versterken. Voorbeelden (13) en (14) illustreren dit:¹¹²

¹⁰⁹ Bij het tellen van pejoratieve omschrijvingen voor collega's is 'de elite' alleen meegerekend wanneer de term heel duidelijk naar het kabinet verwijst – zoals in (10). Gevallen waarin in meer algemene zin over 'de elite' wordt gesproken zonder dat het evident is dat hier politici mee worden aangeduid zijn niet meegeteld. Zo zijn in fragment (14) verwijzingen naar 'de elite' niet meegerekend als pejoratieve aanduiding voor collega-politici. Weliswaar verwijst Wilders in de eerste zin naar 'die *politieke* elite', maar in de ruimere context lijkt Bert Bakker primair te worden opgevoerd als een representatief voorbeeld van 'de-elite-in-het-algemeen' (zie over het opvoeren van individuen als representatief voor een grotere groep paragraaf 4.3.2.7d). Wanneer alle verwijzingen naar 'de elite' zouden zijn meegerekend, zou het geschetste verschil tussen Wilders en Pechtold groter zijn geweest.

¹¹⁰ APB 2008: W: 8/2909w vs. P: 1/2000w; LL = 3,89; p < 0,05; APB 2009: W: 15/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 8,748; p < 0,01.

¹¹¹ 'De onmacht' is hier opgevat als een metaforische omschrijving voor 'het kabinet'.

¹¹² Zie ook voorbeeld (8), waarin naast 'het slechtste kabinet ooit' ook 'flutstuk' een pejoratieve lading heeft.

- (13) *Wouter* zit achter het stuur. *André* zit in het babyzitje. *Jan Peter*, die alles best vindt, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. (...) De *Al Gorepapegaai* van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. (W09.16-24)
- (14) Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. Dat is de heer Bert Bakker. Die kennen we nog. Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. En wat een stoere, politiek correcte geluiden sloeg hij uit! De Partij voor de Vrijheid noemde hij racisten, allemaal tuig. Hij liet het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken kwam niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koşer Kaya. En nu probeert *Bert* wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. En zo kwam hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegegdeeld dat hij de rambam kan krijgen. Lobbyen best, maar niet bij ons. En toen ineens - en dat is tekenend voor de elite - draaide *Bert* als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. (...) Kijk, voorzitter, zo ken ik onze elite weer. In het openbaar stoere, politiek correcte praatjes, maar als zij een baantje hebben een excuusbriefje sturen. Sommige mensen hebben idealen en staan daarvoor, anderen hebben nog een ruggengraat vol slagroom. (W08.15-32)

Wilders verbindt negatieve omschrijvingen voor zijn collega's bijvoorbeeld met werkwoorden die een negatieve bijklank hebben ('tetteren', 'uitslaan', 'slijmen', etc.), en ook zijn verkleinwoorden ('praatjes', 'baantje', 'excuusbriefje') drukken geringschatting uit.¹¹³ Verder spreekt Wilders zijn collega's soms bij de voornaam aan. In veel contexten duidt het elkaar aanspreken bij de voornaam eerder op solidariteit dan op afstand. In de toespraken van Wilders heeft het aanspreken bij de voornaam echter eerder iets neerbuigends, ook doordat het bij de voornaam aanspreken gepaard gaat met andere pejoratieve formuleringkeuzes.¹¹⁴

¹¹³ Zie voor een bespreking van deze functie van het diminutief Bakema, Defour & Geraerts (1993). Nog een voorbeeld van pejoratief gebruik van het diminutief is te vinden in fragment (7).

¹¹⁴ In fragment (13) valt op dat Wilders ministers Wouter Bos, André Rouvoet en Jan Peter Balkenende bij de voornaam noemt, maar minister Jacqueline Cramer niet. Mogelijk heeft dit te maken met een verschil in bekendheid. Cramer was bij het grote publiek de minst bekende van de vier: waar Wilders ervan uit kon gaan dat de mensen in het land wisten wie met 'Wouter', 'André' en 'Jan Peter' bedoeld werden, lag dat voor 'Jacqueline' minder voor de hand. Zo gereedeneerd kan Wilders' keuze voor 'mevrouw Cramer' in plaats van 'Jacqueline' worden gezien

4.3.2.2 Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon

In de Tweede Kamer is het een ongeschreven regel dat politici elkaar niet direct aanspreken, maar spreken via de voorzitter (Parlementaire taalguids 2010: 46). Politici dienen dus niet direct *tot* elkaar te spreken, maar *over* elkaar, in de derde persoon. Deze manier van formuleren zorgt ervoor dat politici onderling een zekere afstand bewaren (Ilie 2010: 892; 896). Geert Wilders houdt zich systematisch aan deze conventie:

- (15) Ik hoop dat *het kabinet* hierop positief zal reageren. (W08.122)
- (16) Het is onbegrijpelijk dat *staatssecretaris Huijzinga-Heringa* heeft gezegd dat *zij* zich kan voorstellen dat het Suikerfeest in Nederland een nationale feestdag wordt (...). (W08.84)
- (17) *Het kabinet – de heer Van der laan en zijn collega's* – zet de Grondwet opzij door onze vragen niet te beantwoorden (W09.117)
- (18) *Het kabinet* (...) heeft daar geen enkel goed argument voor. (W09.128)

Het in de derde persoon spreken over collega-politici is een stilistische keuze: Wilders had er in gevallen als (15)-(18) ook voor kunnen kiezen om collega's direct aan te spreken, in de tweede persoon. Een van de weinige momenten waarop Wilders dit doet, is aan het einde van zijn bijdrage aan de APB 2009 (zie (19)), waarbij hij al snel weer overschakelt naar de derde persoon:

- (19) De stilte, de doodse stilte in het autootje waar *u* met zijn allen trillend inzit, wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen *het kabinet* zegt: eindpunt bereikt. (W09.227)

Alexander Pechtold spreekt collega-politici veelvuldig aan in de tweede persoon – in het bijzonder tot de minister-president. Een aantal voorbeelden:

- (20) Minister-president, ik heb zo langzamerhand drie problemen met *u*. *U* agendeert thema's zonder deze uit te voeren. (...) *U* bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? Een ander voorbeeld is het klimaat. Dat was toch *uw* missie, na Al Gore? (P09.36-41)
- (21) Waar is *uw* oproep voor een multilaterale strategie voor Afghanistan? Als het *uw* bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van de Verenigde Staten, zeg het dan. Als het *uw* bedoeling is, meer ruimte te scheppen ten opzichte van Europa, laat het dan. Waar staat *u*, minister-president? (P08.32-35)

als een indicatie dat Wilders zijn formuleringskeuzes op de mensen in het land afstemde. Zie hierover ook paragraaf 4.3.2.6 en verder.

- (22) Maar wat doet *u* dan? *U* hebt minder dan negen maanden voor het nieuwe kindje, het verdrag. (P08.25-26)
- (23) *Uw* doelen verdampen. *U* verschuilt zich achter de energiebedrijven en *u* roept op tot meer productie van duurzame energie. *Uw* oproep blijft echter een zwakgebod. Hier bent *u* als overheid aan zet. Als het bedrijfsleven zijn verantwoordelijkheid niet neemt, moet *u* als overheid ingrijpen. (P09.61-65)

Tabel 18 geeft een overzicht van de mate waarin Wilders en Pechtold Haagse collega-politici aanduiden met de tweede persoon. Zoals de tabel laat zien, spreekt Pechtold de Haagse collega-politici beduidend vaker aan met ‘u’ of ‘uw’ dan Wilders.¹¹⁵ Het verschil tussen beide sprekers is significant in zowel 2008 als 2009.¹¹⁶

Tabel 18. Gevallen van het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud (‘u’/‘uw’) die het kabinet of collega-Kamerleden aanduiden: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	0 (0)	5 (0,2)
Alexander Pechtold	48 (2,4)	34 (1,8)

Door collega-politici veelvuldig in de tweede persoon aan te spreken, benadrukt Pechtold dat hij met die collega-politici in onderling gesprek is. Die nadruk is in de toespraken van Wilders afwezig: Wilders bewaart meer afstand door directe aansprekingen vrijwel geheel te vermijden, en systematisch *over* collega’s te spreken, in de derde persoon, via de voorzitter.

4.3.2.3 Wel of niet verwijzen naar kiezers

Jagers & Walgrave (2007: 323) betogen dat politici nabijheid (‘closeness’) met het electoraat kunnen suggereren door frequent naar kiezers te verwijzen. Ze verwoorden deze gedachte als volgt:

Political actors (...) frequently use words such as ‘(the) people’, ‘(the) public’, ‘(the) citizen(s)’, ‘(the) voter(s)’, ‘(the) taxpayer(s)’, ‘(the) resident(s)’, ‘(the) consumer(s)’ and ‘(the) population’. By referring to the people, a political actor claims that he or she cares about the people’s concerns, that he or she primarily wants to defend the interests of the people, that he or she is not alienated from

¹¹⁵ Niet meegeteld zijn dus (incidentele) gevallen van ‘u’/‘uw’ waarmee geen kabinets- of Kamerleden worden aangeduid. Een voorbeeld hiervan is (i): ‘Neem dan, zeg ik tegen het kabinet via *u*, voorzitter, de criminelen van Nederland.’ (W09.185)

¹¹⁶ APB 2008: W: 0/2909w vs. P: 48/2000w; LL = 86,20; $p < 0,0001$; APB 2009: W: 5/3163w vs. P: 34/1928w; LL = 40,92; $p < 0,0001$.

the public but knows what the people really want. The implicit (...) motto is: 'I listen to you because I talk about you.' (Jagers & Walgrave 2007: 323)

Aan de redenering van Jagers & Walgrave (2007) ligt het idee ten grondslag dat politici de indruk kunnen wekken zich nabij de samenleving te positioneren door in hun taalgebruik het electoraat een centrale rol toe te kennen. Een manier om dit te bewerkstelligen, zo is hun gedachte, is door veelvuldig naar kiezers te verwijzen.

De mate waarin naar kiezers wordt verwezen is deels afhankelijk van het onderwerp waarover een politicus spreekt. Zo zal een politicus die betoogt dat de regering niet opkomt voor de belangen van de bevolking, waarschijnlijk vaker naar kiezers verwijzen dan een politicus die uiteenzet dat besluitvormingsprocedures omtrent nieuwe wetgeving op een andere manier moeten worden ingericht. Wel of niet verwijzen naar kiezers is echter niet alleen een kwestie van onderwerpskeuze: het is deels ook een *stilistische* aangelegenheid – zoals met een aantal fragmenten uit de toespraken van Wilders en Pechtold kan worden gedemonstreerd.

Opvallend is dat Wilders geen mogelijkheid onbenut lijkt te laten om naar kiezers te verwijzen. Op plaatsen in zijn toespraken waar formuleringsalternatieven denkbaar zijn waarbij niet aan kiezers gerefereerd wordt, doet Wilders dat expliciet wél. Bijvoorbeeld:

- (24) Het kabinet wil *de burger* niet vertellen wat de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen ons land kost. (W09.89)
- (25) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westers allochtoon gezin *de Nederlandse belastingbetaler* € 230.000 kost. (W08.50)
- (26) Het is ons gelukt om ervoor te zorgen dat *de burger* wat minder kwijt is aan de Belastingdienst. (W08.160)
- (27) Ook *voor de automobilisten* hebben wij goed nieuws. De accijnzen op benzine en diesel worden in onze tegenbegroting met 1 mld. verlaagd. (W08.172)
- (28) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet moet worden gekort op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, hoeven *die mensen* in de toekomst niet twee jaar langer door te ploeteren. (W09.125-127)

In fragmenten (24) en (25) zouden de verwijzingen naar respectievelijk 'de burger' en 'de Nederlandse belastingbetaler' gemakkelijk achterwege kunnen blijven: beide woordgroepen zouden ook kunnen worden geschrapt. En ook in voorbeelden (26)-(28) is het expliciet verwijzen naar kiezers een stilistische keuze, gezien het feit dat er alternatieve formuleringen te construeren zijn

waarin een verwijzing naar kiezers ontbreekt. Vergelijk daartoe (26)-(28) met de denkbare alternatieven in (29)-(31):

- (29) Het is ons gelukt om ervoor te zorgen dat er minder geld naar de Belastingdienst gaat.
- (30) Wij hebben nog meer goed nieuws. De accijnzen op benzine en diesel worden in onze tegenbegroting met 1 mld. verlaagd.
- (31) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet moet worden gekort op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, blijft de AOW op 65 jaar.

In de toespraken van Alexander Pechtold valt op dat verwijzingen naar het electoraat soms juist achterwege blijven op momenten dat refereren aan kiezers tot de mogelijkheden behoort. Twee voorbeelden:

- (32) We koppelen een later pensioen echter aan een leven lang leren - dat werkt - met aantrekkelijke deelopleidingen, de instelling van een wettelijk collegegeld en een universeel recht op studiefinanciering, ongeacht leeftijd, want juist *mensen met zware beroepen* zullen hier rond hun veertigste gebruik van willen maken. (P09.99)
- (33) Mijn samenleving kent meer vrijheid, niet minder, maar dan wel een vrijheid die niet in de eerste plaats draait om de ik-persoon, maar om de ander. (...) Een vrijheid die garandeert dat de moeilijke keuzes, zoals voor abortus of euthanasie, niet in schaamte of zelfs in illegaliteit *gemaakt hoeven te worden*. (P09.126-129)

Pechtold verwijst in (32) naar ‘mensen met zware beroepen’, maar bijvoorbeeld bij ‘aantrekkelijke deelopleidingen’ (voor *mensen*) of ‘recht op studiefinanciering’ (voor *iedereen*) zou door het toevoegen van voorzetselbepalingen eenvoudig eveneens naar kiezers verwezen kunnen worden.¹¹⁷ Evenzo blijft in de slotzin van (33) door het gebruik van een passieve constructie impliciet dat *mensen* moeilijke keuzes niet in schaamte of illegaliteit hoeven te maken, als het aan Pechtold ligt.

Op basis van de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt, uitgaande van de redenering van Jagers & Walgrave (2007), te verwachten dat Wilders’ toespraken meer verwijzingen naar

¹¹⁷ Wanneer kiezers in voorzetselbepalingen worden opgevoerd, worden zij genoemd in een relatief perifere zinspositie. Pechtold zou nog meer aandacht op de kiezers kunnen vestigen door die kiezers in subjectpositie op te voeren. Zie paragraaf 4.3.2.5.

de kiezer bevatten dan die van Pechtold. Kent Wilders de kiezer een centralere rol toe dan Pechtold, door meer dan Pechtold naar die kiezer te verwijzen? Om deze vraag te beantwoorden, zijn in de toespraken van Wilders en Pechtold alle verwijzingen naar kiezers geteld. Als verwijzing naar het electoraat zijn opgevat: verwijzingen naar mensen of groepen mensen in de samenleving (zie (34)-(38)),¹¹⁸ verwijzingen naar ‘Nederland’ wanneer dit woord als metoniem voor de inwoners van Nederland wordt gebruikt (zoals in ((39)), en ook onbepaalde voornaamwoorden als ‘iedereen’ of ‘niemand’ zijn meegerekend wanneer (blijkens de context) met deze woorden naar kiezers wordt verwezen (zoals in (40)).

- (34) U zet *mensen* op het verkeerde been, minister-president. (P08.92)
- (35) (...) toen TomTom 60 vacatures had voor ingenieurs, solliciteerde *geen enkele Nederlander*. (P08.126)
- (36) Het zijn *de mensen die het thuis allemaal niet cadeau krijgen*. (W08.37)
- (37) *Ouderen* moeten zelfs nog maar afwachten of ze worden gereanimeerd. (W08.140)
- (38) *Een chauffeur uit Gouda* mailde mij vorige week donderdag: (...). (W08.91)
- (39) (...), want *heel Nederland* is welkom om mee te denken (...). (W09.120)
- (40) Terecht kan *iedereen* binnenkort meedoen op de nieuwe website die wij zullen openen: (...). (W09.121)

De resultaten van de kwantitatieve analyse zijn weergegeven in Tabel 19. Statistische toetsing laat zien dat Wilders in 2008 significant vaker naar kiezers verwijst dan Pechtold; tijdens de APB van 2009 is de mate waarin beide politici naar kiezers verwijzen niet significant verschillend.¹¹⁹ Deze gegevens vormen evidentie dat Wilders tijdens de APB van 2008 de kiezer een centralere rol toekent dan Pechtold; voor de APB van 2009 kan die conclusie niet worden getrokken.

¹¹⁸ Verwijzingen naar kiezers waarin blijkens de context op een negatieve manier over delen van het electoraat gesproken wordt zijn niet meegerekend: dergelijke gevallen vallen niet onder het type verwijzingen naar de kiezer zoals bedoeld door Jagers & Walgrave (2007). Een geval als (i) is dus niet meegeteld, ook al wordt hier naar een deel van het electoraat verwezen: (i) *Het tuig* dat bij de kladden wordt gegrepen, moet ook echte straffen krijgen, (...). (W09.171)

¹¹⁹ APB 2008: W: 72/2909w vs. P: 32/2000w; LL = 4,43; p < 0,05; APB 2009: W: 47/3163w vs. P: 34/1928w; LL = 0,44; p > 0,05.

Tabel 19. Aantal malen dat Wilders en Pechtold naar de kiezer verwijzen: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	72 (2,5)	48 (1,5)
Alexander Pechtold	32 (1,6)	34 (1,8)

De kiezer meer of minder centraal stellen is echter niet alleen een kwestie van frequent naar kiezers verwijzen. Ook de manier *waarop* dat gebeurt is relevant. In de volgende paragraaf zal ik betogen dat Wilders ook in de APB van 2009 de kiezer wel degelijk centraler stelt dan Pechtold: niet zozeer door vaker naar kiezers te verwijzen, maar door die kiezer vaker op een relatief centrale syntactische positie te presenteren.

4.3.2.4 Kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging

Functioneel-syntactisch gezien bestaat een ‘zin’ uit minimaal een gezegde (predikaat) en een onderwerp (subject) (E-ANS 19.1.2). Afhankelijk van de betekenis van het (hoofd)werkwoord worden daarnaast vaak ook een of meer complementen opgeroepen: zinsdelen waarvan de aanwezigheid door de betekenis van het werkwoord wordt geïmpliceerd. Meestal zijn deze complementen voorwerpen. Transitieve werkwoorden veronderstellen bijvoorbeeld de aanwezigheid van een lijdend voorwerp (zie (41)); ditransitieve werkwoorden impliceren behalve een lijdend voorwerp ook nog de aanwezigheid van een meewerkend voorwerp (zie (42)).¹²⁰

(41) Sander heeft Arne verslagen.

(42) Annemiek heeft Cick een jubileumboek aangeboden.

Het gezegde, het onderwerp en de eventuele complementen die uit de betekenis van het hoofdwerkwoord voortvloeien, vormen gezamenlijk de kern van een zin: het zijn deze zinsdelen die primair weergeven wat de gebeurtenis of toestand is die in de zin beschreven wordt. Daarnaast kunnen in een zin ook toevoegingen voorkomen (E-ANS 19.1.2): zinsdelen die *niet* door de betekenis van het werkwoord worden opgeroepen. De informatie die in toevoegingen wordt gegeven, heeft een additioneel of specificerend karakter: toevoegingen geven aanvullende informatie over datgene wat door de kern van de zin wordt

¹²⁰ Dat werkwoorden afhankelijk van hun betekenis complementen veronderstellen, wil overigens niet zeggen dat deze complementen noodzakelijkerwijs expliciet aanwezig zijn in de zin (zie E-ANS 19.1.2). Soms zijn complementen verplicht aanwezig (zoals de lijdende voorwerpen ‘Arne’ en ‘jubileumboek’ in respectievelijk (41/43) en (42/44)), maar dat is niet altijd het geval. Zo kan in (44) het meewerkend voorwerp ‘Cick’ ook op de achtergrond blijven. Wanneer een complement niet expliciet in de zin verschijnt, wordt het wel geïmpliceerd: de zin ‘Annemiek heeft een jubileumboek aangeboden’ impliceert een ontvanger.

uitgedrukt. De relatief perifere status van toevoegingen blijkt ook uit het feit dat toevoegingen vaak gemakkelijk weglaatbaar zijn (E-ANS 19.1.2).¹²¹ Bij toevoegingen gaat het normaliter om bepalingen:

- (43) Sander heeft *tijdens het Haags kampioenschap* Arne verslagen *in de eindsprint*.
- (44) Annemiek heeft *aan het eind van de middag* Cick *namens alle vrienden* een jubileumboek aangeboden.

Politici kunnen de kiezer meer of minder centraal stellen door die kiezer in complementpositie of als toevoeging op te voeren. Deze gedachte kan worden geïllustreerd met fragmenten (45)-(47), afkomstig uit de toespraken van Pechtold:

- (45) Er komt lastenverlichting *voor burgers en bedrijven*. (P08.38)
- (46) Wat nu nodig is, is een optimistische visie, een vernieuwingsagenda met als uitgangspunt gelijke kansen *voor insiders en outsiders, voor alleenstaanden en koppels, voor jong en oud, voor man en vrouw en voor huidige en toekomstige generaties (...)*. (P09.89)
- (47) Dat is mijn perspectief: een land met gelijke kansen *voor ieder individu, (...)*. (P09.131)

De verwijzingen naar kiezers in (45)-(47) bevinden zich op een relatief perifere zinspositie: naar kiezers wordt verwezen in bepalingen die de status van toevoeging hebben. De gecursiveerde bepalingen vormen additionele informatie bij respectievelijk ‘lastenverlichting’, ‘gelijke kansen’ en ‘een land met gelijke kansen’: de verwijzingen naar de kiezer zijn specificaties bij deze abstracte beleidskwesties. Daardoor staan in (45)-(47) niet zozeer kiezers centraal, maar zijn het primair die beleidskwesties die onder de aandacht worden gebracht. Deze presentatiewijze is een stilistische keuze: de focus had ook meer op de kiezer kunnen liggen, getuige de alternatieve formuleringen in (48)-(50). Hier worden de verwijzingen naar het electoraat niet als een toevoeging gepresenteerd, maar als een uit het werkwoord voortvloeiend complement, namelijk als meewerkend voorwerp:

- (48) Het kabinet geeft *burgers en bedrijven* lastenverlichting.

¹²¹ Om misverstanden te voorkomen moet worden opgemerkt dat het gemaakte onderscheid tussen complementen en toevoegingen niets zegt over de nieuwsaardigheid van de informatie die in complementen of toevoegingen wordt gepresenteerd. Het kan zo zijn dat juist in de toevoegingen informatie gepresenteerd wordt die nieuw is voor de lezer of luisteraar, terwijl wat in de kern van de zin wordt beschreven, al bekend was. Toevoegingen zijn ‘perifeer’ in die zin dat datgene waarover gesproken wordt, primair wordt uitgedrukt in de complementen.

- (49) Wat nu nodig is, is dat we *insiders* en *outsiders*, *alleenstaanden* en *koppels*, *jong* en *oud*, *man* en *vrouw*, en *huidige* en *toekomstige generaties* gelijke kansen geven, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (50) Dat is mijn perspectief: een land waarin we *ieder individu* gelijke kansen geven.¹²²

In (48)-(50) vormen de verwijzingen naar de kiezer een onderdeel van de kern van de zin. Daardoor wordt, meer dan in de oorspronkelijke formuleringen (45)-(47) de aandacht op die kiezer gevestigd: in (48)-(50) staat de kiezer meer centraal dan in de oorspronkelijke formuleringen, waarin de aandacht primair op abstracte beleidskwesties wordt gericht.

Het is echter ook mogelijk de kiezer nog centraler te stellen dan in (48)-(50) gebeurt. In de cognitieve en functionele taalkunde wordt ervan uitgegaan dat ook binnen de kern van de zin tussen zinsdelen verschil optreedt wat betreft de mate waarin informatie onder de aandacht wordt gebracht. Aangenomen wordt dat informatie die in subjectpositie wordt gepresenteerd, een centralere rol krijgt toebedeeld dan informatie die als meewerkend voorwerp in de zin verschijnt.¹²³ Voor fragmenten (48)-(50) geldt inderdaad dat de kiezer nog centraler komt te staan wanneer deze niet als meewerkend voorwerp, maar in subjectpositie wordt opgevoerd – zie (51)-(53):

- (51) *Burgers en bedrijven* krijgen lastenverlichting.
- (52) Wat nu nodig is, is dat *insiders* en *outsiders*, *alleenstaanden* en *koppels*, *jong* en *oud*, *man* en *vrouw*, en *huidige* en *toekomstige generaties* gelijke kansen krijgen, door een optimistische visie, door een vernieuwingsagenda met dit als uitgangspunt.
- (53) Dat is mijn perspectief: een land waarin *ieder individu* gelijke kansen krijgt.

De gegeven voorbeelden roepen de vraag op of Wilders en Pechtold van elkaar verschillen in de manier waarop zij, syntactisch gezien, naar kiezers verwijzen. Stellen Wilders en Pechtold door syntactische keuzes de kiezer in verschillende

¹²² De lezer kan zich bij de herschrijvingen in (48)-(50) afvragen waarom in (48) is gekozen voor 'het kabinet' als subject, terwijl in (49)-(50) 'we' het onderwerp vormt – waarbij nog verschillende interpretaties mogelijk zijn wie precies met 'we' worden aangeduid. Dit verschil is ingegeven door de context van de oorspronkelijke formuleringen (45)-(47). Aan fragment (45) gaan de volgende zinnen vooraf, die het aannemelijk maken dat in (45) het kabinet verantwoordelijk is voor de lastenverlichting: 'Het kabinet heeft gedaan waar iedereen om vroeg. De btw-verhoging is van tafel en de WW-premie is op nul gebracht.' In (46)-(47) blijft in het midden wie de handelende instantie is; daarom is in (49)-(50) gekozen voor het (vagere) gebruik van 'we'.

¹²³ Zie Langacker (1991: 300), Givon (1984: 901), en het literatuuroverzicht in Cornelis (1997: 172-176).

mate centraal? Om deze vraag te beantwoorden, is in de toespraken van beide politici voor alle verwijzingen naar kiezers (zie Tabel 19 in paragraaf 4.3.2.3) nagegaan of die verwijzingen in syntactisch opzicht als subject, complement of toevoeging te karakteriseren zijn. De resultaten van deze analyse zijn weergegeven in Tabel 20 (APB 2008) en Tabel 21 (APB 2009).

Tabel 20. Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2008: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

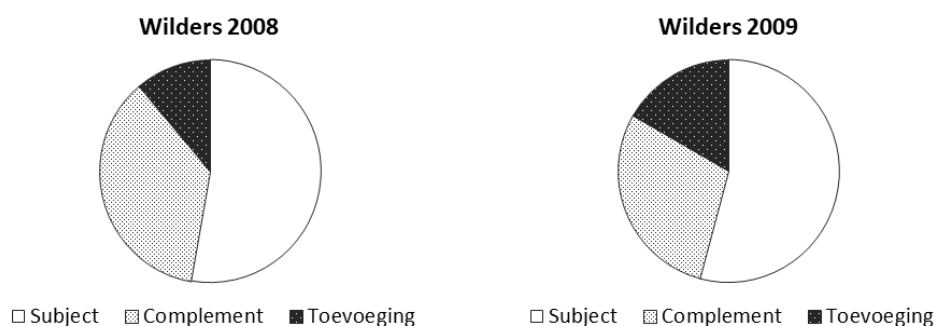
Syntactische positie kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	38 (52,8%)	12 (37,5%)
Complement	26 (36,1%)	13 (40,6%)
Toevoeging	8 (11,1%)	7 (21,9%)

Tabel 21. Verwijzingen naar de kiezer uitgesplitst naar syntactische positie, tijdens de APB van 2009: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Syntactische positie kiezer	Geert Wilders	Alexander Pechtold
Subject	26 (54,2%)	10 (29,4%)
Complement	14 (29,1%)	6 (17,6%)
Toevoeging	8 (16,7%)	18 (47,1%)

Uit Tabel 20 is op te maken dat Wilders tijdens de APB van 2008 kiezers vaker in subjectpositie presenteert dan in complement- of toevoegingspositie. Hetzelfde zien we in de APB van 2009 (Tabel 21): de meeste verwijzingen naar de kiezer hebben bij Wilders de status van subject; de positie van toevoeging komt het minste voor. Dit blijkt ook uit Figuur 1, die visualiseert in welke verhouding Wilders in de APB van 2008 en 2009 de kiezer opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie.

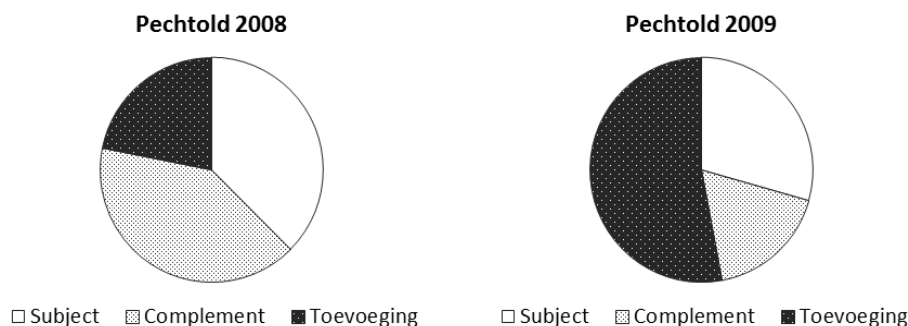
Figuur 1. Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen in Wilders' toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 20 en 21).

Figuur 1 laat zien dat het aantal verwijzingen naar de kiezer bij Wilders onevenwichtig is verdeeld over de drie syntactische posities. Uit statistische toetsing blijkt dat die onevenwichtigheid significant groter is dan wat te verwachten valt op basis van kans.¹²⁴ Met andere woorden, zowel in 2008 als 2009 is er sprake van een duidelijk *patroon* in hoe het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities is verdeeld. Een vervolganalyse brengt aan het licht dat Wilders in beide jaren significant vaker naar de kiezer verwijst in subjectpositie dan in de positie van toevoeging; in 2008 ligt ook het aantal verwijzingen in complementpositie significant hoger dan het aantal verwijzingen in toevoegingspositie.¹²⁵

Een vergelijkbare analyse bij Alexander Pechtold brengt interessante verschillen met Wilders aan het licht. Figuur 2 visualiseert in welke verhouding Pechtold de kiezer op de drie syntactische posities opvoert in de APB van 2008 en 2009:

Figuur 2. Visualisatie van de verhouding waarin verwijzingen naar de kiezer in subject-, complement- en toevoegingspositie verschijnen, in Pechtolds toespraken tijdens de APB van 2008 en 2009 (zie ook Tabel 20 en 21).

Anders dan bij Wilders, blijkt de verhouding waarin Pechtold kiezers opvoert in subject-, complement- en toevoegingspositie, in de APB van 2008 niet

¹²⁴ APB 2008: $\chi^2(2) = 19.000$, $p < 0,01$; APB 2009: $\chi^2(2) = 10.500$, $p < 0,01$.

¹²⁵ Voor deze vervolganalyse zijn verschillende chi-kwadraattoetsen uitgevoerd, waarin steeds twee syntactische posities met elkaar zijn vergeleken. Uitkomsten APB 2008: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 19.565$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 9.529$, $p < 0,01$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 2.250$, $p > 0,05$. Uitkomsten APB 2009: subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 9.529$, $p < 0,01$, complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 1.636$, $p > 0,05$, subject- vs. complementpositie: $\chi^2(1) = 3.600$, $p > 0,05$. Omdat het verrichten van meerdere toetsen de kans vergroot op het vinden van significante verschillen is hiervoor gecorrigeerd door de Bonferroni-procedure toe te passen (d.w.z.: het alfaniveau (0,05) is gedeeld door het aantal verrichte toetsen (3); er is in de hier gerapporteerde analyse dus sprake van significantie als de p-waarde lager is dan 0,017).

significant af te wijken van wat op basis van kans verwacht mag worden.¹²⁶ Anders geformuleerd: waar Wilders systematisch kiezers op een relatief centrale zinspositie opvoert, is een dergelijk helder patroon bij Pechtold afwezig. Dit verschil is relevant: het vormt een indicatie dat Wilders in de APB van 2008 een centralere rol toekent aan de kiezer dan Pechtold.

Ook in de APB van 2009 treden er verschillen op tussen Wilders en Pechtold. In 2009 wijkt bij Pechtold, net als bij Wilders, de spreiding van het aantal verwijzingen naar de kiezer over de drie syntactische posities significant af van wat op basis van kans mag worden verwacht.¹²⁷ Die spreiding vertoont in de APB van 2009 dus ook bij Pechtold een duidelijk patroon. Een vervolganalyse laat echter zien dat de *aard* van dat patroon anders is dan bij Wilders. De kiezer wordt bij Pechtold significant vaker op de positie van toevoeging gepresenteerd dan in complementpositie; het aantal verwijzingen naar de kiezer in subjectpositie neemt een middenpositie in.¹²⁸ Met andere woorden, waar Wilders de kiezer tijdens de APB van 2009 veelal op de meest centrale zinspositie opvoert, lijkt Pechtold een voorkeur te hebben voor de *minst* centrale syntactische positie. Dit vormt evidentie dat de kiezer ook in de APB van 2009 minder centraal staat bij Pechtold dan bij Wilders.

Een voorbeeld dat demonstreert hoe Wilders kiezers relatief centraal stelt door syntactische keuzes, is weergegeven in fragmenten (54)-(56). De formuleringen in (54) en (55) zijn denkbare formuleringalternatieven voor fragment (56), dat afkomstig is uit Wilders' toespraak tijdens de APB van 2009:

- (54) Er komt al in 2010 meer geld in de portemonnee *van heel veel mensen*, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (55) We geven al in 2010 *heel veel mensen* geld in de portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen.
- (56) *Heel veel mensen* krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen. (W09.145)

De formulering in (54) is vergelijkbaar met de fragmenten in (45)-(47). De verwijzing naar het electoraat verschijnt in (54) in een toevoeging bij 'de portemonnee'; in deze zin staat primair een beleidskwestie ('geld') centraal. In het formuleringalternatief in (55) wordt de kiezer als meewerkend voorwerp gepresenteerd, d.w.z. in complementpositie, als onderdeel van de kern van de zin – maar niet als subject. Zo wordt meer dan in (54) de aandacht op die kiezer

¹²⁶ $\chi^2(2) = 1.938$, $p > 0,05$.

¹²⁷ $\chi^2(2) = 6.588$, $p < 0,05$.

¹²⁸ Complement- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(2) = 6.00$, $p < 0,05$. Complement- vs. subjectpositie: $\chi^2(1) = 1.00$, $p > 0,05$. Subject- vs. toevoegingspositie: $\chi^2(1) = 2.286$, $p > 0,05$. Er is gecorrigeerd voor kans door de Bonferroni-procedure toe te passen (zie noot 125).

gevestigd. In het formuleringsalternatief in (56), wordt de kiezer binnen de kern van de zin in subjectpositie gepresenteerd. Daarmee komt de kiezer relatief het meest centraal te staan.

Een verdere illustratie vormen de fragmenten (57)-(59). Bij het bespreken van zijn plannen voor belastingverlaging had Wilders kunnen kiezen voor de volgende tekst (gemakshalve voorzien van interne nummering):

(57) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Onze plannen betekenen 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd *voor de mensen thuis*. [2] Onze plannen leveren honderden miljoenen euro's op *voor postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen*. [3] Ook de koopkracht van mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen, die bij het kabinet niet verbetert, gaat er bij ons honderden euro's op vooruit.

In (57) zijn de verwijzingen naar kiezers opgenomen in toevoegingen, en niet in zinsdelen die onderdeel uitmaken van de kern van de zin: de tekst is gericht op beleidskwesties ('lastenverlichting', 'honderden miljoenen euro's', 'koopkracht'). Het is ook mogelijk om de kiezer op de centralere zinspositie van complement te plaatsen, zoals blijkt uit (58): in [1] wordt verwezen naar de kiezer in een bepaling die de status van complement heeft; in [2] en [3] verschijnt de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp.

(58) [1] Meer dan 3 mld. aan lastenverlichting in één jaar tijd gaat *naar de mensen thuis*. [2] Onze plannen schelen *postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* bij elkaar honderden miljoenen. [3] Ze geven *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, (...) een koopkrachtverbetering (die ze van het kabinet niet kregen) van honderden euro's.

In (58) wordt dankzij de andere zinsbouw meer dan in (57) de aandacht op de kiezer gevestigd. Het meest is dat echter het geval in het fragment zoals dat daadwerkelijk in Wilders' toespraak aan te treffen valt: daarin wordt de kiezer niet alleen als onderdeel van de kern van de zin gepresenteerd, maar in zinnen [2] en [3] bovendien als subject:

(59) [Wij besteden miljarden aan belastingverlaging.] [1] Meer dan 3 mld. in één jaar tijd (...) gaat *naar de mensen thuis*. [2] *Postbodes, politieagenten, onderwijzers en vele anderen* gaan er in onze plannen honderden euro's netto per jaar op vooruit. [3] Ook *mensen met AOW en een klein aanvullend pensioen*, die van het kabinet geen enkele koopkrachtverbetering kregen (...) gaan er bij ons honderden euro's op vooruit. (W08.163-165)

In (59) valt bovendien op dat in [3] de kiezer niet alleen het subject is van de hoofdzin, maar ook van de uitbreidende bijzin ('die...kregen'). Wilders had er ook voor kunnen kiezen om in de bijzin de kiezer in de positie van meewerkend voorwerp te presenteren ('...aan wie kabinet geen enkele koopkrachtverbetering gaf') – vgl. ook de bespreking van fragmenten (45)-(53). Ook op het niveau van de bijzin kent Wilders in (59) de kiezer dus een relatief centrale plaats toe.

Voorbeelden die Pechtolds manier van naar kiezers verwijzen demonstreren, zijn weergegeven in (60)-(62):

- (60) [Bij vernieuwing] hoort ook een modern ontslagrecht dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt. (...) (P09.101)
- (61) [Ook] kiezen we (...) voor een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid die *mensen* van baan naar baan helpt. (P09.102)
- (62) Mijn samenleving kiest voor (...) een AOW die *mensen* aan het werk houdt (...). (P09.97)

Op hoofdzinsniveau valt in (60)-(62) hetzelfde patroon waar te nemen als in voorbeeld (45)-(47). De verwijzingen naar de kiezer bevinden zich in zinsdelen die de status van toevoeging hebben, en die additionele informatie geven over beleidskwesities die een centralere zinspositie (in de kern van de zin) bekleden. Daarmee wordt de aandacht primair op die beleidskwesities gevestigd, en niet op de kiezer. De uitbreidende bijzinnen 'dat ouderen...biedt' (in (60)) en 'die mensen ... helpt' (in (61)) zijn toevoegingen bij respectievelijk 'een modern ontslagrecht' en 'een kortere maar hogere uitkering bij werkloosheid'. Fragment (62) is een wat bijzonder geval: de verwijzing naar de kiezer maakt hier deel uit van een beperkende bijzin. Hoewel deze beperkende bijzin een noodzakelijk onderdeel is van het complement ('een AOW die ... houdt'), en strikt genomen dus niet de status van toevoeging heeft, is deze in Tabel 21 wel als zodanig meegeteld. Een beperkende bijzin is namelijk in zekere zin wel met een toevoeging te vergelijken: kenmerkend voor een beperkende bijzin is dat deze extra informatie geeft ter identificatie van een referent (Verhagen 2001b). In (62) is die referent 'een AOW'. Pechtold verwijst naar de kiezer bij het specificeren van dit beleidsthema.

In fragmenten (60)-(62) is het bovendien opvallend dat op een lager zinsniveau, namelijk het niveau van de bijzin, de kiezer steeds in voorwerpspositie is geplaatst, terwijl ook de centralere subjectpositie mogelijk was geweest. Dat wordt goed duidelijk wanneer de bijzinnen waar het om gaat los van hun context worden weergegeven:

- (63) ... dat *ouderen* bevrijdt uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief biedt.
- (64) ... die *mensen* van baan naar baan helpt.
- (65) ... die *mensen* aan het werk houdt.

In al deze gevallen had Pechtold er ook voor kunnen kiezen de kiezer in subjectpositie van de bijzin te presenteren. Met name voor zin (63), waarin ‘jongeren’ de positie innemen van meewerkend voorwerp, komen die ‘jongeren’ dan meer centraal te staan:

- (66) ... waardoor *ouderen* bevrijd worden uit hun gouden kooien en *jongeren* perspectief krijgen.
- (67) ... waardoor *mensen* van baan naar baan worden geholpen.
- (68) ... waarbij *mensen* hun werk houden.

Ook op het niveau van de bijzin is het in fragmenten (60)-(62) dus mogelijk om de kiezer een centralere zinspositie toe te kennen dan in de formuleringen van Pechtold het geval is.

Al met al laten de in deze paragraaf gepresenteerde gegevens zien dat Wilders de kiezer centraler stelt dan Pechtold door de manier *waarop* hij naar de kiezer verwijst. Daarin is bij Wilders zowel in de APB van 2008 als 2009 een duidelijk patroon aan te wijzen. Als Wilders naar de kiezer verwijst, doet hij dat in beide jaren relatief vaak in subjectpositie, en relatief weinig in de positie van toevoeging. Een dergelijk patroon is bij Pechtold afwezig. In de APB van 2008 valt bij Pechtold geen duidelijk patroon te ontwaren; in de APB van 2009 wordt de kiezer primair op de relatief perifere positie toevoeging opgevoerd. Deze verschillen zijn relevant voor de opstelling van beide politici ten opzichte van de mensen in het land: ze dragen bij aan de indruk dat Wilders zich meer dan Pechtold nabij dit publiekstype positioneerde.¹²⁹

¹²⁹ Mogelijk draagt het geschetste verschil in zinsbouw daarnaast ook bij aan de indruk dat Pechtold zich dichter bij de Haagse collega-politici positioneert dan Wilders. In fragmenten (45)-(47) en (60)-(62) uit de toespraken van Pechtold ligt de focus door syntactische keuzes primair op *beleidskwesties*; bij Wilders verschijnen dergelijke beleidskwesties op soortgelijke momenten syntactisch gezien juist op een relatief perifere plaats (zie (56) en (59) in vergelijking met de denkbare formuleringalternatieven in respectievelijk (54)-(55) en (57)-(58)). Het centraal stellen van beleid past bij een ‘Haagse’ manier van formuleren. Een dergelijke spreekstijl draagt bij aan de indruk dat een politicus zich relatief nabij zijn Haagse collega-politici positioneert, en werkt tegelijkertijd afstand tot de samenleving in de hand (zie paragraaf 4.3.2.6). Of Pechtold beleidskwesties inderdaad vaker centraal stelt dan Wilders, zoals de in deze paragraaf besproken fragmenten suggereren, is een punt voor verder onderzoek.

4.3.2.5 Verwijzen naar kiezers i.c.m. een perspectiverend werkwoord

In een tekst komt vaak niet alleen de visie van de spreker (of schrijver) naar voren: vaak worden ook gezichtspunten weergegeven van personen of instanties die in een tekst worden opgevoerd. Naar de vraag hoe in teksten dergelijke gezichtspunten of ‘perspectieven’ van personen worden gepresenteerd bestaat veel onderzoek, net als naar de wijze waarop perspectiefverschijnselen de verwerking en representatie van teksten beïnvloeden (Sanders 2000: 115).¹³⁰ Dat onderzoek heeft zich tot op heden echter nauwelijks toegespitst op teksten uit het domein van de politiek.¹³¹ Dit is opvallend: ook in de context van de politiek kan het representeren van de gezichtspunten van anderen retorische effecten sorteren die de moeite van het analyseren waard zijn. Een illustratie hiervan vormt het begin van een Kamerdebat uit 2011 tussen Tweede Kamerlid Eric Lucassen (PVV) en de minister van Koninkrijksrelaties, Piet Hein Donner. Het debat ging over een beschuldiging van corruptie aan het adres van de minister-president van Curaçao (Handelingen der Staten Generaal 2011). Lucassen begon zijn bijdrage aan het debat als volgt:

De heer **Lucassen** (PVV): Voorzitter. Het land Curaçao wordt geleid door een corrupte boef. De centrale bank van Curaçao en Sint-Maarten wordt geleid door een fraudeur, een chanterende fraudeur nog wel.

Deze kwalificaties voor de Curaçaose minister-president gingen minister Donner te ver. Hij onderbrak Lucassen geërgerd met de mededeling dat hij het debat wilde verlaten:

Minister **Donner**: Voorzitter. (...) U kunt niet van mij verwachten dat ik als minister van Koninkrijksrelaties de relatie tussen de landen behartig en aanwezig ben als op deze wijze over de ministers van andere landen wordt gesproken. Als de Kamer daar behoefte aan heeft, staat u mij dan toe dat ik mij terugtrek. Ik kan niet hier aanwezig zijn en tegelijkertijd de relaties binnen het Koninkrijk behartigen.

Hierop haastte Lucassen zich te zeggen dat niet *hij* de minister-president van Curaçao als ‘corrupte boef’ bestempelde, maar dat hij slechts het gezichtspunt van anderen weergaf, door te citeren:

De heer **Lucassen** (PVV): Ik hoop dat ik daarop kan reageren voordat de minister het hazenpad kiest, voorzitter. Ik wil mijn betoog graag vervolgen. Het zijn

¹³⁰ Zie bijvoorbeeld Dancygier & Sweetser (2012), Fauconnier (1997), Sanders & Redeker (1996), Sanders (1994), Simpson (1993), en (de referenties in) paragraaf 3.3.2.7.

¹³¹ Een interessante uitzondering vormt Ensink (1992: 37-76).

namelijk niet mijn woorden, maar de woorden die daar door de functionarissen zelf worden gebezigd. Het gaat dus om een citaat, afkomstig van de eilanden zelf. Dat daarmee de relatie met Nederland op het spel zou worden gezet, snap ik niet. Het zijn de uitlatingen van functionarissen op de eilanden zelf. Het zijn niet mijn uitlatingen; het is een citaat.

Lucassen kreeg daarop bijval van Ineke van Gent (GroenLinks) en Ronald van Raak (SP). Van Gent stelde: ‘Citaten kunnen hier altijd en Kamerleden hebben vrijheid van spreken (...).’ Ronald van Raak (SP) vond de reactie van Donner eveneens prematuur: ‘(...) er is een debat begonnen met een eerste spreker die is begonnen met een citaat (...). En volgens mij is er nog nooit een minister de Kamer uit gerend vanwege een citaat.’ Lucassen kon daarop zijn bijdrage vervolgen, in het bijzijn van Donner.

De keuze van Lucassen om zijn debatbijdrage met een citaat te starten kan als strategisch worden opgevat. Donners gedachte dat Lucassen de PVV-visie verwoordde was bepaald niet vreemd: Lucassen had niet vooraf aangegeven te beginnen met een citaat, en bovendien was de typering ‘corrupte boef’ in lijn met eerdere uitspraken van de PVV over de Antillen en Curaçao.¹³² Door het gebruik van de directe rede kon Lucassen de minister-president van Curaçao een corrupte boef noemen zonder voor deze beledigende, ‘onparlementaire’ formulering verantwoordelijkheid te hoeven dragen. Lucassen kon zich er immers op beroepen dat niet hij de minister-president van Curaçao een corrupte boef vond, maar dat het het perspectief van functionarissen uit Curaçao betrof.¹³³

Taalkundig onderzoek naar perspectief in teksten heeft laten zien dat citeren slechts een van de mogelijkheden is om in een tekst de gezichtspunten van anderen op te voeren.¹³⁴ Taalgebruikers kunnen de visie van anderen op verschillende manieren, met verschillende stilistische technieken presenteren.

¹³² Zo had PVV’er Hero Brinkman eind 2007 een staatkundige rel veroorzaakt door de Antillen (waar Curaçao toen ook nog toe behoorde) ‘een corrupt boevennest’ te noemen, dat ‘voor een euro’ verkocht zou moeten worden via Marktplaats (Sluis 2008). Ook Wilders liet zich regelmatig in pejoratieve bewoordingen over de Antillen uit. Zo sprak hij in zijn toespraak tijdens de APB van 2008 van ‘pinacoladammaffia’ op de Antillen (zie W08.39), en typeerde hij de eilanden tijdens het Verantwoordingsdebat in mei van dat jaar onder meer als ‘schurkeneilanden’ (Handelingen der Staten Generaal 2008).

¹³³ Een ander voorbeeld uit het domein van de politiek waarin op strategische wijze gebruik wordt gemaakt van een citaat is het begin van de Troonrede die koningin Beatrix in 1999 uitsprak (Troonrede 1999). Beatrix startte haar toespraak niet met de gebruikelijke aanhef (‘Leden van de Staten-Generaal’), maar met “‘Mijne Heeren! Het is Mij aangenaam u bijeen te zien tot hervatting van uw werkzaamheden. (...) Op menig gebied is dringend behoefte aan krachtige wetgevende maatregelen.”’ In de zaal volgde gelach toen duidelijk werd dat dit de woorden waren van haar grootmoeder Wilhelmina aan het begin van de Troonrede van 1899.

¹³⁴ Zie over het gebruik van citaten ook paragraaf 4.3.2.7e.

Een van de andere technieken is het gebruik van werkwoorden van cognitie ('weten', 'hopen', 'van mening zijn'), perceptie ('zien', 'ontdekken') of emotie ('vrezen', 'verheugen'). Met dergelijke werkwoorden wordt de inhoud van het bewustzijn van de persoon aangeduid die in subjectpositie wordt opgevoerd (Sanders 2009: 3). Het is deze manier van perspectief presenteren waarop ik hieronder nader in wil gaan. Een analyse van de manier waarop Wilders en Pechtold van deze techniek gebruikmaken om het perspectief van *kiezers* weer te geven, laat namelijk relevante verschillen tussen beide sprekers zien.

Tabel 22 geeft een overzicht van het aantal malen dat Wilders en Pechtold kiezers in subjectpositie opvoeren bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie. De mate waarin Wilders en Pechtold dit doen verschilt niet significant in 2008; in 2009 maakt Wilders significant vaker van deze techniek gebruik dan Pechtold.¹³⁵ Voor de opstelling van beide politici zijn echter vooral de momenten *waarop* Wilders en Pechtold kiezers als subject bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie opvoeren interessant. Dat zal hieronder met een reeks voorbeelden worden gedemonstreerd.

Tabel 22. Aantal malen dat Wilders en Pechtold de kiezer als subject opvoeren bij een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8 (0,8)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

In alle gevallen dat Wilders naar kiezers verwijst in combinatie met een werkwoord van cognitie, perceptie of emotie, doet hij dat op momenten dat hij *PVV-standpunten* presenteert. Een aantal voorbeelden:

- (69) *De mensen op straat weten wel wat het probleem is. Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie. Die heeft ons de afgelopen jaren 216 mld. gekost. (W09.129-131)*
- (70) *Heel veel mensen ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. (W09.65)*
- (71) *Nergens zijn de verschillen tussen wat *Nederlanders vinden* en wat de elite vindt scherper dan bijvoorbeeld op het gebied van de massa-immigratie. *Bijna 60% van de Nederlanders ziet* de islam als de grootste bedreiging van onze identiteit. Ook nog eens *bijna 60% vindt* de massa-immigratie de grootste vergissing sinds de Tweede Wereldoorlog. (W08.44-45)*

¹³⁵ APB 2008: W: 8/2909w vs. P: 9/2000w; LL = 1,96; p > 0,05. APB 2009: W: 9/3163w vs P: 1/1928w; LL = 4,01; p = < 0,05.

- (72) Vergrijzing heet bij dit kabinet tegenwoordig “verzilvering”. (...) Maar *veel ouderen weten* hoe het echt zit. *Zij weten* dat “verzilvering” niet klopt. *Zij weten* dat het gaat om verpietering, vereenzaming, vervuiling, vernedering. (W08.144-148)
- (73) *Zij* [d.i. de gewone mensen] verlangen niets meer dan het behoud van hun eigen Nederland en van hun vrijheid, hun veiligheid, een redelijk salaris en een betere toekomst voor hun kinderen. (W08.188)

De standpunten die in (69)-(73) worden gepresenteerd, zijn standpunten van de PVV. De gedachte dat een massale komst van immigranten Nederland schade berokkent ((69)), is een van Wilders’ speerpunten. Evenzo ergert de PVV zich aan ‘de vervuiling van de publieke ruimte door de islam’ ((70)), en ziet zij de islam als grootste bedreiging van de Nederlandse identiteit ((71)). Ook heeft de PVV uitgesproken opvattingen over misstanden in de zorg ((72)), en streeft ze ernaar dat ‘de gewone mensen’ in vrijheid (d.w.z. zonder de vermeende gevaren van de islam) en veiligheid kunnen leven, met een redelijk salaris en een toekomst voor hun kinderen ((73)). Wilders presenteert deze standpunten echter als het perspectief van *kiezers*, door hen als subject bij werkwoorden van cognitie, perceptie en emotie op te voeren. Dit is een stilistische keuze: Wilders had er in al deze gevallen ook voor kunnen kiezen zichzelf in subjectpositie op te voeren (met ‘ik’), of de PVV. Vergelijk daartoe fragment (69) met het denkbare formuleringsalternatief in (74):

- (74) *De PVV weet* wel wat het probleem is. Het probleem is niet zozeer de AOW-leeftijd; het probleem is ook die massa-immigratie. Die heeft ons de afgelopen jaren 216 mld. gekost.

Hoe Wilders’ eigen standpunten als standpunten van kiezers voorstelt, blijkt ook uit de passage in (75). Hier noemt hij op verschillende beleidsterreinen maatregelen op die de PVV zou nemen wanneer zij daartoe de mogelijkheid zou hebben. Deze maatregelen worden niet geconstrueerd als maatregelen die de PVV voorstaat, maar die ‘Nederlanders’ zouden doorvoeren:

- (75) Als *Nederlanders* mogen zeggen hoe *zij denken* over al die bezuinigingen, kan ik voorspellen dat de zorg, de politie en het onderwijs worden ontzien. Daar mag volgens¹³⁶ *de Nederlanders* niet op worden bekibbeld. Wel gaan de grenzen acuut dicht voor nog meer gelukzoekers. De kraan voor ontwikkelingshulp gaat meer dicht. Er

¹³⁶ ‘Volgens’ is onderstreept omdat in de theorievorming omtrent perspectief ervan wordt uitgegaan dat met het gebruik van ‘volgens’ op eenzelfde manier het perspectief van anderen wordt opgeroepen als met werkwoorden van cognitie, perceptie en emotie (zie Sanders 2009 en Sanders & Redeker 1993).

gaan miljarden minder naar het moloch, dat bureaucratische project, van de Europese Unie. De linkse publieke omroep zal het met veel minder geld moeten doen en dan komt er geen dure JSF. (...) Als *de kiezer* het voor het zeggen heeft, past de Partij van de Arbeid op zijn best in een Mini Cooper. (...). (W09.37-44)¹³⁷

Het op deze wijze presenteren van PVV-standpunten is relevant voor Wilders' opstelling. Door eigen standpunten als de visie van kiezers weer te geven, wekt hij de suggestie dat hij en kiezers bepaalde opvattingen delen. Dit draagt bij aan de indruk dat Wilders zich nabij de kiezer positioneert: Wilders suggereert dat hij niet alleen *over* kiezers spreekt, maar ook nadrukkelijk *namens* hen het woord voert. Tegelijkertijd fungeert deze manier van eigen standpunten presenteren voor Wilders als een rechtvaardiging: de suggestie wordt gewekt dat de standpunten van Wilders' PVV door het kabinet zouden moeten worden overgenomen omdat deze standpunten opvattingen van 'de mensen in het land' zijn.

Waar Wilders het perspectief dat hij aan kiezers toeschrijft systematisch laat samenvallen met zijn eigen opinie, is dit in de toespraken van Pechtold slechts in 1 passage het geval. Een kritiekpunt van Pechtold op het kabinet is dat visie ontbreekt (zie Tekstkader 2 in paragraaf 4.3); in (76) formuleert Pechtold dit niet zozeer als zijn eigen standpunt, maar als een wens die bij de kiezer leeft.

(76) Ziet u dan niet dat *mensen* een visie willen? Zij willen niet naar de mond gepraat worden. (P08.58-59)

De andere momenten dat Pechtold kiezers een perspectief toeschrijft, valt dat perspectief niet noodzakelijkerwijs samen met zijn eigen visie. Twee voorbeelden:

(77) De maatschappij is gedemocratiseerd. *Mensen staan kritischer* tegenover gezagdragers die hun legitimiteit moeten verdienen. Maar de democratie wordt niet onderhouden. Democratie is niet: u vraagt, wij draaien. Die belofte van maakbaarheid kan de politiek niet waarmaken en die wil ik ook niet waarmaken. (P08.141-145)

(78) *Mensen zijn cynisch* over Den Haag, niet altijd onterecht. (P08.135)

¹³⁷ In (75) wordt in de passage 'Wel gaan de grenzen...komt er geen dure JSF' niet expliciet naar het perspectief van kiezers verwezen. De context maakt echter dat ook de standpunten die in deze passage van (75) worden opgesomd, als standpunten van kiezers worden geconstrueerd. In termen van Mental Space Theory (Fauconnier & Sweetser 1996) wordt er aan het begin van (75) een mentale ruimte geopend; ook de inhoud van de zinnen waarin geen expliciete perspectiefmarkeerders aanwezig zijn, wordt vanuit die geopende mentale ruimte beschouwd.

In (77) stelt Pechtold dat mensen in het land kritischer zijn geworden, maar uit de context blijkt nergens dat Pechtold die kritischere houding deelt. Sterker nog: Pechtold maakt een contrast tussen ‘de maatschappij / mensen’ aan de ene kant en ‘gezagsdragers / de politiek’ aan de andere kant, waarbij in de slotzin de keuze voor het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’ maakt dat Pechtold zich aan de kant van ‘de politiek’ schaart, en niet zozeer aan de kant van de samenleving. Ook in (78) valt het perspectief dat aan mensen in het land wordt toegeschreven niet geheel met dat van Pechtold samen. Pechtold geeft aan een genuanceerdere visie te hebben dan het standpunt dat hij aan de mensen toeschrijft. De toevoeging ‘niet altijd onterecht’ maakt duidelijk dat Pechtold het wel ten dele eens is met het cynisme van de kiezer, maar niet volledig: Pechtold bewaart een zekere distantie.

Het feit dat Pechtold, op fragment (76) na, het perspectief van kiezers niet laat samenvallen met zijn eigen visie, betekent ook dat Pechtold standpunten van D66 als *eigen* standpunten presenteert. In de APB van 2009 wordt dit nog extra benadrukt door het gebruik van ‘ik’, waardoor hele tekstpassages expliciet vanuit het perspectief van Pechtold zijn geformuleerd:

- (79) Minister-president, *ik* heb zo langzamerhand drie problemen met u. U agendeert thema's zonder deze uit te voeren. *Ik* noem de Kennisagenda. (...) *Ik* noem zelfs de normen en waarden. (...) *Mijn* tweede probleem is dat u verantwoordelijkheden oppakt zonder deze aan te kunnen. *Ik* noem de oorlog in Irak (...). *Mijn* derde probleem is (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). *Ik* noem (...). (P09.36-49)¹³⁸
- (80) *Ik* zie u ploeteren met de AOW, *ik* zie u lijdzaam toekijken (...). *Ik* zie u zweten met natuur- en klimaatbeleid. (...) *Ik* zie u spartelen met de crisiswet. (...). *Ik* zie dat u het niet aankunt (...). (P09.59-70).

Waar Wilders bijvoorbeeld stelt dat ‘de mensen op straat’ weten ‘wat het probleem is (zie (69)) of dat ‘de Nederlanders’ niet willen dat er wordt gekort op beleidsterreinen als zorg en onderwijs (zie (75)), wordt met het gebruik van ‘ik’ benadrukt dat Pechtold bijvoorbeeld *zelf* problemen heeft met de minister-president (zie (79)) en *hijzelf* ziet dat de premier o.a. ‘ploetert’ met de AOW (zie (80)). Pechtold stelt zich dus autonomer op dan Wilders: hij presenteert zijn standpunten als zijn *eigen* visie, en niet als de mening van de kiezer. Pechtold presenteert dus nadrukkelijk de eigen koers. Deze afstandelijkere houding blijkt ook uit het slot van Pechtolds bijdrage aan de APB 2009, waarin hij expliciet

¹³⁸ Pechtold gaat hier bovendien een directe dialoog aan met het kabinet (en de minister-president in het bijzonder) – zie de bespreking van (20) in paragraaf 4.3.2.4.

aangeeft dat de visie op het land die hij in het voorafgaande geschetst heeft *zijn* visie betreft:¹³⁹

- (81) Dat is *mijn* perspectief: een land met gelijke kansen voor ieder individu, voor mensen die hun eigen belangen verbonden zien met de belangen van anderen. (P09.131)

4.3.2.6 Jargon: met of zonder toelichting

Taalgebruikers kunnen de indruk wekken zich meer of minder met anderen te identificeren door hun taalgebruik in meer of mindere mate op dat van anderen af te stemmen. Wanneer een taalgebruiker zijn manier van spreken bewust of onbewust laat convergeren met de manier waarop een ander spreekt, kan dat worden opgevat als een teken dat hij zich nabij diegene positioneert. Omgekeerd werkt divergerend taalgebruik juist distantie in de hand.¹⁴⁰ Convergerend of divergerend taalgebruik kan in vrijwel alle facetten van communicatie tot uitdrukking komen (Giles, Coupland & Coupland 1991).

Ook politici kunnen de indruk wekken zich meer of minder met anderen te identificeren door hun taalgebruik op dat van anderen af te stemmen. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het BNN-programma *Lijst Nul*, dat ruim een decennium geleden (tv-seizoen 2002-2003) werd uitgezonden. Doel van dit programma was de politiek aantrekkelijk te maken voor jongeren en daarmee de kloof tussen hen en de politiek te dichten. Aalberts & Brants (2005) laten zien dat verschillende politici die aan het programma deelnamen probeerden een jeugdig beeld van zichzelf neer te zetten om zo die jongeren aan te spreken – met wisselend succes. Zo slaagde PvdA-lijsttrekker Ad Melkert er niet in om zichzelf een jong imago aan te meten. Dat had met verschillende factoren te maken, waaronder zijn taalgebruik. Als voorbeeld halen de auteurs een oordeel aan van BNN-presentatrice Bridget Maasland, die in het programma Melkert verweet ‘langdradig’ te formuleren: Melkerts verhaal over wat de PvdA voor jongeren kon betekenen, typeerde zij als een verhaal ‘van één zin met acht komma’s. De jongeren zijn al weg’ (Aalberts & Brants 2005: 139). SP-voorman Jan Marijnissen leek succesvoller:

Waar ik me het meeste aan erger (...), dat is godverdomme geen antwoord geven op een vraag. Daar word ik dus strontziek van. Dan sta je voor die interruptiemicrofoon en dan stel je een vraag en dan krijg je een ellenlang gezeik

¹³⁹ Pechtold voert kiezers in (81) bovendien op een relatief perifere zinspositie op (zie de bespreking van fragment (47) in paragraaf 4.2.4.3).

¹⁴⁰ Dit idee is nader uitgewerkt binnen het kader van Communication Accommodation Theory (CAT) – een invloedrijke theorie binnen de sociolinguïstiek die het communicatiegedrag van personen in interactie beschrijft en probeert te verklaren. Zie bijvoorbeeld Giles (2008), Giles, Fortham, Dailey e.a. (2006), Gallois, Ogay & Giles (2005) en Giles, Coupland & Coupland (1991).

zonder dat je een antwoord op een vraag krijgt. Dus dat wollige gedoe, daar kan ik me dus vreselijk kwaad over maken (...). (Marijnissen, geciteerd in Aalberts & Brants 2005: 147)

Het gebruik van woorden als ‘godverdomme’, ‘strontziek’ en ‘ellenlang gezeik’ kunnen worden gezien als een poging van Marijnissen om zich nabij jongeren op te stellen, door zijn taalgebruik op dat van de doelgroep af te stemmen. In hoeverre deze manier van spreken jongeren ook daadwerkelijk aansprak, is daarbij nog een open kwestie: taalgebruik laten convergeren kan een effectieve strategie zijn, maar het kan ook een averechts effect hebben (Den Ouden en Doorschot 2010: 244).

In de communicatieve context van het parlementair debat is taalgebruik afstemmen op het publiek een ingewikkelde kwestie. Het taalgebruik dat politici onderling hanteren kan, net als bijvoorbeeld juridisch of academisch taalgebruik, worden opgevat als een apart register (Biber & Conrad 2009: 16), dat afwijkt van alledaagse omgangstaal. Wanneer een politicus zijn standpunten in een Haags register verwoordt, kan hij daarmee de indruk wekken onderdeel uit te maken van ‘de politiek’. Tegelijkertijd wekt een dergelijke manier van formuleren distantie in de hand ten opzichte van de samenleving: de mensen in het land zijn door de bank genomen niet gewend zich in een Haags register uit te drukken. Omgekeerd geldt dat een politicus die ‘gewonemensentaal’ spreekt en een Haags register vermijdt, de indruk kan wekken zich nabij de samenleving te positioneren, en afstand te bewaren ten opzichte van de Haagse collega-politici.

Op basis van de indruk dat Wilders in zijn toespraken meer dan Pechtold afstand bewaart tot de Haagse collega-politici en zich meer dan Pechtold nabij de samenleving positioneert, valt te verwachten dat Wilders’ taalgebruik in de APB van 2008 en 2009 minder ‘Haags’ van karakter is dan dat van Pechtold, en meer dan Pechtolds manier van formuleren aansluit bij ‘alledaagse omgangstaal’. Het toetsen van deze hypothese is niet eenvoudig: het roept de ingewikkelde vraag op wat precies onder een ‘Haags register’ en onder ‘alledaagse omgangstaal’ moet worden verstaan. Een antwoord formuleren op die vraag is een studie op zich,¹⁴¹ en valt buiten het bereik van dit proefschrift. Desalniettemin zal ik in de komende bladzijden betogen dat het taalgebruik van Pechtold meer dan dat van Wilders lijkt op dat van de collega-politici, en dat Wilders’ taalgebruik meer dan dat van Pechtold aansluit bij ‘alledaagse omgangstaal’. Bij het inventariseren van stilistische verschillen tussen Wilders en Pechtold kwamen namelijk verschillende stilistische middelen aan het licht die van invloed zijn op de *toegankelijkheid* van de toespraken van beide politici. Dergelijke middelen zijn relevant: aangenomen mag worden dat een politicus die zijn taalgebruik meer afstemt op dat van de Haagse collega’s, zijn

¹⁴¹ Zie voor een kwantitatief-stilistische studie naar de taal van ‘Den Haag’ Renkema (1981).

standpunten verwoordt op een manier die voor buitenstaanders relatief ontoegankelijk is. Niet voor niets worden er geregeld initiatieven ontplooid die tot doel hebben overheidscommunicatie voor burgers begrijpelijker/toegankelijker te maken.¹⁴² Omgekeerd zal een politicus wiens taalgebruik nauwer aansluit bij alledaagse omgangstaal, zijn standpunten op een zeer toegankelijke manier formuleren, zodat iedereen zijn standpunten kan begrijpen.¹⁴³

Concreet zal ik in de komende bladzijden dus betogen dat de toespraken van Wilders *toegankelijker* geformuleerd zijn dan die van Pechtold. Daartoe bespreek ik achtereenvolgens:

- de wijze waarop beide politici omgaan met jargon (deze paragraaf);
- stilistische verschijnselen die van invloed zijn op de mate van concreetheid van een tekst (paragraaf 4.3.2.7);
- de aan- of afwezigheid van narratieve passages (paragraaf 4.3.2.8);
- het wel of niet expliciteren van gevolgtrekkingen (paragraaf 4.3.2.9).

Dit kan de vraag oproepen waarom deze selectie van te bespreken verschijnselen verschilt van de verzameling stijlmiddelen die in hoofdstuk 3 bij de behandeling van ‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik aan bod is gekomen. Een ‘heldere’ spreekstijl zorgt normaliter voor toegankelijkheid, en dus lijken ook de in hoofdstuk 3 behandelde stijlmiddelen relevant voor de huidige analyse. Dat hieronder grotendeels *andere* stijlmiddelen worden behandeld,¹⁴⁴ heeft te maken met het feit dat de systematische bottomup-analyse van Wilders’ en Pechtolds toespraken grotendeels andere stilistische verschillen aan het licht bracht dan het geval was bij de analyse van Wilders’ en Vogelaars toespraak tijdens het ‘Knettergek-debat’. Zoals in paragraaf 2.3 is besproken, vormen de stijlmiddelen die door systematische bottomup-analyse (het langslopen van de checklist) aan het licht komen de basis voor de rest van de analyse; deze selectie

¹⁴² Een recent initiatief is het NWO-onderzoeksprogramma ‘Begrijpelijke Taal’, dat zich richt op fundamenteel en toegepast onderzoek om respectievelijk beter te begrijpen welke factoren de begrijpelijkheid van communicatie bevorderen, en die inzichten te vertalen naar goed gefundeerde adviezen op het gebied van taal en communicatie. Zie Sanders & Jansen (2011) en www.nwo.nl/begrijpelijketaal.nl.

¹⁴³ Dit wil uiteraard niet zeggen dat een zeer toegankelijke manier van formuleren mensen in het land ook *aanspreekt*. Dat is een andere kwestie, zoals ook de indruk dat Marijnissen zich met jongeren probeerde te identificeren door zijn formuleringen op die van jongeren af te stemmen, losstaat van de vraag of die jongeren Marijnissens gebruik van jongerentaal konden waarderen.

¹⁴⁴ Enige overlap is wel te vinden in paragraaf 4.3.2.7, waar o.a. ‘abstracte woorden’ en ‘nominalisaties’ worden behandeld. Deze verschijnselen zijn ook in hoofdstuk 3 besproken (zie paragrafen 3.3.2.2 en 3.3.2.3).

van stijlmiddelen was voor de huidige casus en die in hoofdstuk 3 dus verschillend.¹⁴⁵

Jargon

Het eerste stilistische verschijnsel dat ik in verband met de toegankelijkheid van de toespraken van Wilders en Pechtold wil bespreken, is als gezegd het gebruik van jargon. Daaronder vallen vaktermen en technische begrippen, die snelle en eenduidige communicatie tussen vakgenoten mogelijk maken, maar die voor niet-ingewijden vaak moeilijk te volgen zijn (Burger & De Jong 2009: 21).

De mate waarin Wilders en Pechtold gebruik maken van jargon valt lastig te onderbouwen met kwantitatieve gegevens (Renkema 1981: 127). Het formuleren van heldere criteria op basis waarvan beslist kan worden of een woord tot jargon gerekend moet worden of niet is problematisch, en het kwantificeren van jargon wordt dan ook al snel een subjectieve aangelegenheid. Een kwalitatieve analyse brengt echter aan het licht dat de manier *waarop* Wilders en Pechtold in beide jaren jargon gebruiken in ieder geval verschillend is. Wanneer Wilders gebruikmaakt van jargon, gaat dat jargon (zie de onderstrepingen) gepaard met een toelichting (zie de cursiveringen):

- (82) Ten eerste willen wij een maatregel nemen *die goed is voor de woningmarkt, die ervoor zorgt dat het kopen van een huis goedkoper wordt*. Dat doen wij door de overdrachtsbelasting voor volgend jaar te halveren. (W09.151-152)
- (83) Wij willen ook in Nederland een organisatie als *Animal Caps*, (...). *Dit is een soort dierenpolitie*. (W08.177-178)
- (84) Heel veel Nederlanders ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. *Oftewel, ons straatbeeld gaat op sommige plekken steeds meer lijken op het straatbeeld van Mekka en Teberan: hoofddoekjes, haardbaarden,¹⁴⁶ boerka's en mannen in rare lange witte jurken*. (W09.65-66)
- (85) Heel veel mensen krijgen (...) al in 2010 meer geld in hun portemonnee, doordat wij de tarieven van de tweede schijf met 3% verlagen. *Dat betekent voor een modaal gezin niet een paar honderd euro minder bruto per jaar, maar een paar honderd euro erbij*. (W09.145-146)

¹⁴⁵ Omgekeerd verklaart dit ook waarom sommige van de in hieronder te bespreken stijlmiddelen niet ook in hoofdstuk 3 zijn behandeld, terwijl die voor die analyse in principe wel relevant zouden kunnen zijn. Zo zorgt het expliciteren van inferenties (zie paragraaf 4.3.2.9) voor een grote mate van duidelijkheid, en daarmee kan het verschijnsel bijdragen aan de indruk van een 'heldere' spreekstijl. In hoofdstuk 3 wordt dit verschijnsel niet besproken, omdat de toespraken van Wilders en Vogelaar in dit opzicht geen duidelijk verschil te zien geven.

¹⁴⁶ Het woordenboek *Van Dale* kent geen lemma 'haardbaard' (wel het lemma 'haatbaard'). In het woord 'haardbaarden' is echter geen spelfout geslopen: Wilders gebruikte de term 'haardbaard'. Mede deze formulering leidde ertoe dat in de media het taalgebruik van Wilders vergeleken werd met dat van rechtsextremisten in de jaren '30 in Duitsland. Zie bijvoorbeeld Grandia (2010).

De toelichting die Wilders op begrippen als ‘overdrachtsbelasting’ of ‘de publieke ruimte’ geeft, kan als on-Haags worden bestempeld: het uitleggen van dergelijke begrippen is voor de Haagse collega-politici niet nodig. Door begrippen uit te leggen die voor de mensen in het land niet evident zijn, maakt Wilders zijn boodschap ook voor hen toegankelijk.

Alexander Pechtold gaat op een andere manier om met jargon:

- (86) Allemaal gebeurtenissen die het CPB-model niet kent. (P08.139)
- (87) U hebt wel enthousiasme voor de Randstad in 2040 en nog meer voor het verzanden met Veerman in de tweeëntwintigste eeuw. (P08.107)
- (88) Het handelen van minister Plasterk rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang. (P08.132)
- (89) U agendeert thema’s zonder deze uit te voeren. Ik noem de Kennisagenda. U bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? (P09.37-39)
- (90) Ik zie u spartelen met de crisiswet, uw zogenaamde pièce de résistance, een wet die onze rechtsbescherming overboord gooit, een wet waarvan het economische effect overigens omstreden is. (P09.66)
- (91) Paars deed het zo slecht nog niet, met die deltawet, vindt u niet? (P09.69)

Wanneer Pechtold jargon gebruikt, wordt dat jargon niet van een nadere toelichting voorzien. Begrippen als ‘de basisinfrastructuur’, ‘de Kennisagenda’ of ‘de crisiswet’ worden als bekend verondersteld. Voor de collega-politici zal duidelijk zijn waarover Pechtold spreekt, maar dat ligt anders voor de samenleving: het is de vraag of de mensen in het land precies weten wat Pechtold met dergelijke termen bedoelt.¹⁴⁷ Vergeleken met Wilders’ manier van formuleren, is Pechtolds omgang met jargon dus relatief ontoegankelijk.

4.3.2.7 Concreet of abstract taalgebruik

Een tweede factor die ertoe bijdraagt dat Wilders toegankelijker formuleert dan Pechtold, is dat Wilders’ taalgebruik *concreter* is.¹⁴⁸ Het concretere taalgebruik van Wilders is zelf weer het resultaat van een serie stilistische verschillen tussen de toespraken van Wilders en Pechtold. Deze verschillen zullen hieronder in verschillende subparagraafjes worden behandeld. Achtereenvolgens ga ik in op de volgende verschijnselen:

¹⁴⁷ De indruk van gerichtheid op de Haagse collega-politici wordt in fragmenten (87) en (89)-(91) nog versterkt door de directe dialoog die Pechtold aangaat (zie paragraaf 4.3.2.2).

¹⁴⁸ Zie paragraaf 3.3.2.2 voor het idee dat concrete teksten begrijpelijker/toegankelijker zijn dan abstracte teksten.

- concrete en abstracte naamwoorden (paragraaf 4.3.2.7a);
- nominalisaties (paragraaf 4.3.2.7b);
- individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep (paragraaf 4.3.2.7c);
- veelzeggende details (4.3.2.7d);
- citaten (4.3.2.7e).

Na deze bespreking van de mate van concreetheid zullen nog twee andere verschijnselen worden besproken die ertoe bijdragen dat Wilders' manier van formuleren toegankelijker is dan die van Pechtold: de aan- of afwezigheid van narratieve passages (paragraaf 4.3.2.8), en het wel of niet expliciteren van gevolgtrekkingen (paragraaf 4.3.2.9). Zoals in de vorige paragraaf is betoogd, is zo'n verschil in toegankelijkheid relevant voor de opstelling van beide politici: een politicus die zeer toegankelijk formuleert, sluit met zijn taalgebruik meer aan bij 'alledaagse omgangstaal' dan een politicus die relatief ontoegankelijk formuleert. Omgekeerd geldt dat een relatief ontoegankelijke manier van spreken meer aansluit bij een 'Haagse' manier van spreken. Door een 'Haags' register of alledaagse taalgebruik te hanteren, kan een politicus de indruk wekken zich meer of minder nabij de Haagse collega-politici en de samenleving te positioneren.

4.3.2.7a Concrete of abstracte naamwoorden

Een eerste aanwijzing dat Wilders' toespraken concreter zijn geformuleerd dan die van Pechtold, vormt het aantal abstracte naamwoorden in de toespraken van beide politici. Tabel 23 laat zien dat de toespraken van Wilders beduidend minder abstracta bevatten dan die van Pechtold.¹⁴⁹ Anders geformuleerd: Pechtold maakt beduidend meer dan Wilders gebruik van abstracte naamwoorden (zoals 'concurrentie', 'koopkracht', 'visie', 'ambitie', 'afhankelijkheid', 'verzorgingsstaat', 'vraagstukken', 'angstbeeld', 'status-quo', etc.). Dit verschil is significant, zowel voor de APB 2008 als die van 2009.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Voor het kwantificeren van abstracte naamwoorden zijn de in paragraaf 3.3.2.2 beschreven criteria gehanteerd.

¹⁵⁰ APB 2008: W: 208/2909w vs. P: 270/2000w; LL = 47,97; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 252/3163w vs. P: 246/1928w; LL = 27,31; $p < 0,0001$. Een aandachtig lezer kan het opvallen dat het aantal abstracte naamwoorden per 100 woorden in de toespraken van Pechtold vrijwel gelijk is aan het aantal abstracte naamwoorden in de toespraak van Ella Vogelaar (zie Tabel 4 in paragraaf 3.3.2.2). Dit betekent echter niet automatisch dat de spreekstijl van Pechtold even 'wollig' was. Die indruk van Vogelaars spreekstijl kwam tot stand door de *gezamenlijke* inzet van *tal* van stilistische middelen (zie paragraaf 3.4); het gebruik van abstracte naamwoorden was er daar slechts één van.

Tabel 23. Abstracte naamwoorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	208 (7,15)	252 (7,97)
Alexander Pechtold	270 (13,50)	246 (12,76)

4.3.2.7b *Nominalisaties*

In de schrijfadviestliteratuur wordt aangenomen dat frequent gebruik van nominalisaties kan bijdragen aan abstractheid (zie paragraaf 3.3.2.3). In dat licht is het interessant dat Wilders' toespraken minder nominalisaties bevatten dan die van Pechtold (zie Tabel 24). De verschillen tussen beide sprekers zijn voor beide jaren significant.¹⁵¹ Dit vormt een verdere aanwijzing dat Wilders' toespraken concreter zijn geformuleerd dan die van Pechtold.

Tabel 24. Nominalisaties in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	64 (2,2)	77 (2,4)
Alexander Pechtold	77 (3,9)	66 (3,4)

Bij de getallen in Tabel 24 moet worden aangetekend dat er geen rekening is gehouden met eventuele verschillen tussen nominalisaties onderling. Zoals in paragraaf 3.3.2.3 is besproken, bestaat er tussen nominalisaties onderling nog variatie in de mate waarin ze voor abstractheid zorgen. Om een genuanceerder beeld te krijgen van het gebruik van nominalisaties, zouden de getallen in Tabel 24 dus verder moeten worden uitgesplitst. Een dergelijke ingewikkelde analyse laat ik over aan vervolgonderzoek; hier beperk ik me tot een kwalitatieve analyse van één passage uit Pechtolds toespraak tijdens de APB van 2008 waarin nominalisaties duidelijk bijdragen aan abstractheid.

- (92) Wij vragen u, dat ook te doen, en ik vraag de Kamer, mevrouw Hamer, om dat samen te doen: een akkoord voor 10 jaar over politieke scheidslijnen heen, met een agenda van vroegschoolse opvang tot een levenlang leren, voor het bestrijden van de uitval in het vmbo tot het faciliteren van de bètaopleidingen in het hoger onderwijs; een agenda die investeert in top onderzoek- en kenniscentra, een stevige agenda verankerd in maatschappelijke vraagstukken; voor een zorgstelsel dat bewaakt en verbeterd moet worden en schreeuwt om innovatie; voor een belastingdienst en een

¹⁵¹ APB 2008: W: 64/2909w vs. P: 77/2000w; LL = 10,99, p < 0,001. APB 2009: W: 77/3163w vs. 66/1928w; LL = 4,07, p < 0,05. Voor het kwantificeren van nominalisaties zijn de in paragraaf 3.3.2.3 beschreven criteria gehanteerd.

kilometerbeprijzing met adequate ict-toepassingen, maar ook harde afspraken met energiebedrijven voor een verplichte productie van schone energie. (P08.117)

De passage in (92) is relatief abstract, en nominalisaties dragen aan die abstractheid bij. De onderstreepte zelfstandige naamwoorden zijn afgeleid van werkwoorden (o.a. ‘opvangen’, ‘bestrijden’, ‘innoveren’, ‘afspraken maken’, ‘produceren’). Door deze handelingen of processen met naamwoorden aan te duiden, worden ze als abstracte verschijnselen gepresenteerd. Degenen die de handelingen of processen uitvoeren blijven daarbij op de achtergrond: het zijn *mensen* die een leven lang leren, die bestrijden dat leerlingen in het vmbo uitvallen, etc.¹⁵² Een passage als (92) waarin abstracte verschijnselen centraal staan en handelende instanties op de achtergrond blijven, is in de toespraken van Wilders afwezig. Dat geldt trouwens ook voor de inhoud van het fragment: Pechtold doet in (92) een oproep tot samenwerking. In de toespraken van Wilders is een dergelijke toenaderingspoging afwezig.

4.3.2.7c *Individuele opvoeren als representatie voor een grotere groep*

Om teksten concreet te maken wordt in de schrijfadviessliteratuur aangeraden het principe van ‘show, don’t tell’ te hanteren. In de woorden van Burger & De Jong (2009):

(...) zeg niet dat het zo is, maar laat het zien. Vertel ons niet dat de circusdirecteur ‘een verwaarloosde indruk maakt’, maar [2] laat ons zijn gele tanden zien en de slierten haar op het vette boordje van zijn verschoten overhemd. Vertel ons niet alleen dat de problemen van asielzoekers ‘ernstig’ zijn. (...) [1] Stel één vluchteling aan ons voor, [2] beschrijf zijn uiterlijk, [3] laat hem vertellen over zijn familie thuis, over zijn verwachtingen en zijn angstdromen. (Burger & De Jong 2009: 44; nummering MvL)

In deze passage stippen Burger & De Jong (2009) drie concretiseringstechnieken aan die schrijvers of sprekers kunnen inzetten om het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk te brengen:

¹⁵² In (92) draagt verder het gebruik van lijdende vormen ertoe bij dat handelende instanties buiten beeld blijven (‘een zorgstelsel dat bewaakt en verbeterd *moet worden*’, ‘een stevige agenda [die] *verankerd [is]*’). Daarnaast blijft ook in de elliptische formulering ‘een akkoord over 10 jaar over politieke scheidlijnen heen’ een handelende instantie achterwege – Pechtold had ook voor een werkwoordelijke formulering kunnen kiezen met een handelende instantie in subjectpositie (‘Laten wij een akkoord sluiten voor 10 jaar over politieke scheidlijnen heen’). Ook deze formuleringkeuzes dragen bij aan het onpersoonlijke en abstracte karakter van de passage, net als abstracte woorden (zie paragraaf 4.3.2.7a) als ‘scheidlijnen’, ‘vraagstukken’, ‘zorgstelsel’, ‘kilometerbeprijzing’ ‘ict-toepassingen’, etc.

- [1] Een individu opvoeren als representatief voor een grotere groep (zie vervolg van deze paragraaf);
- [2] toevoegen van ‘veelzeggende details’ (zie paragraaf 4.3.2.7.d);
- [3] het gebruik van citaten (zie paragraaf 4.3.2.7.e).

Hieronder zal ik betogen dat Wilders meer van deze drie concretiseringstechnieken gebruikmaakt dan Pechtold. Daarbij bespreek ik de technieken afzonderlijk, maar zoals ook uit de voorbeelden zal blijken gaan ze vaak samen, en versterken ze elkaar.

Om met de eerste van de drie genoemde concretiseringstechnieken te beginnen: het opvoeren van individuen die representatief zijn voor een grotere groep kan helpen een tekst concreet te maken. Door niet te spreken over een groep mensen (‘kleine zelfstandigen’), maar over een individu uit die groep (‘schoenmaker Arie uit Rotterdam’), wint een tekst aan voorstelbaarheid.

Wilders maakt verschillende malen van deze techniek gebruik in de APB van 2008 (zie Tabel 25). Dat is bijvoorbeeld het geval in fragment (93), waar ‘Henk en Ingrid’ worden opgevoerd als symbool voor ‘de gewone man en vrouw’ die slachtoffer zijn van het kabinetsbeleid, en die volgens Wilders moeten betalen voor ‘Mohammed en Fatima’ – eveneens individuen die symbool staan voor een grotere groep mensen in de samenleving (allochtone moslims).¹⁵³

- (93) Maar, voorzitter, wie betaalt de rekening, wie betaalt die 100 mld.? Dat zijn de mensen die Nederland hebben opgebouwd, dat zijn de mensen die hard werken, de mensen die keurig sparen, die netjes hun belasting betalen, de gewone Nederlander die het niet cadeau krijgt: *Henk* en *Ingrid* betalen voor *Mohammed* en *Fatima!* (W08.61-62)¹⁵⁴

¹⁵³ Wilders heeft in de loop der jaren ook verschillende andere varianten van deze bekende zinsnede gebruikt. Zo sprak hij onder meer over ‘Henk en Wim betalen voor Achmed en Ali’ (Handelingen der Staten Generaal 2007), ‘Henk en Truus blijven betalen voor Achmed en Ali’ (Handelingen der Staten Generaal 2008), en over ‘Henk en Ria betalen voor Ali en Fatima’ (Wilders 2009). ‘Henk en Ingrid’ zijn echter het meest succesvol gebleken: ze zijn zowel binnen als buiten de politiek een begrip geworden. Ook door andere politici wordt geregeld naar dit duo verwezen. Verder hebben ze bijvoorbeeld een eigen pagina op Wikipedia.

¹⁵⁴ In fragment (93) zijn ook de bijwoorden ‘hard’, ‘keurig’ en ‘netjes’ relevant. Hiermee laat Wilders terloops zijn waardering en sympathie voor ‘de gewone Nederlander’ blijken. Dergelijke bijwoorden versterken de indruk dat Wilders zich nabij de mensen positioneert over wie hij spreekt. Dergelijke ‘complimenten’ voor de mensen in het land zijn in de toespraken van Pechtold afwezig. Een andere zin waarin Wilders eveneens op een terloopse manier een compliment uitdeelt is de volgende: ‘Het was gewoon een man die het *respectabele* vak van buschauffeur uitoefende.’ (W08.094)

Tabel 25. Individuen die als representatief voor een grotere groep worden voorgesteld in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen.¹⁵⁵

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	8	0
Alexander Pechtold	0	0

Een andere passage waarin individuen worden opgevoerd als representatief voor een grotere groep is fragment (94), waarin een concrete illustratie wordt gegeven van misstanden in de zorg:

- (94) De 88-jarige *mevrouw Willemse* zat vier jaar lang in een aftandse barrel van een rolstoel. De wielen zaten scheef, een rammelend frame, een houten plaat als rugleuning. Zij kreeg er doorligwonden van. *Mijnheer Steller*, hoogbejaard, wacht al meer dan twee jaar op de zorg die hij nodig heeft. *Mevrouw Emons* stierf vanwege de haast niet in haar bed, maar in een koelcel in het mortuarium van het verpleeghuis. (W08.132-136)

Het opvoeren van dergelijke individuen draagt in Wilders' toespraak uit 2008 bij aan een grote mate van concreetheid: Wilders maakt zo heel voorstelbaar over wie hij spreekt.¹⁵⁶ Bij Pechtold is dit minder het geval. Hij spreekt systematisch over *groepen* mensen. Twee voorbeelden:¹⁵⁷

- (95) *Mensen* zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht. (P08.135)
 (96) Beleid creëert *winnaars en verliezers, insiders en outsiders*. (P08.79)

4.3.2.7d *Veelzeggende details*

Een tweede concretiseringstechniek die ertoe bijdraagt dat Wilders meer dan Pechtold 'vertoont' (in plaats van 'vertelt'), is Wilders' gebruik van 'veelzeggende details' (Burger & De Jong 2009: 52): bepalingen en adjectieven die concrete details toevoegen aan beschrijvingen. Net als jargon (zie paragraaf 4.3.2.6) is dit verschijnsel moeilijk te kwantificeren: het is lastig om heldere criteria te formuleren op basis waarvan kan worden beslist of er sprake is van een 'veelzeggend detail' of niet. Een kwalitatieve analyse brengt in de toespraken van Wilders echter tal van evidente 'veelzeggende details' aan het

¹⁵⁵ In de kwantitatieve analyse zijn 'Henk en Ingrid' en 'Mohammed en Fatima' (zie (93)) elk als 1 geval meegeteld.

¹⁵⁶ Zie voor meer voorbeelden fragmenten (102), (109) en (111) in paragraaf 4.3.2.8, waar 'een chauffeur uit Gouda' ((109)), 'een Marokkaan' ((102) en (109)), en Bert Bakker ((111)) worden opgevoerd als representatieve voorbeelden van grotere groepen mensen.

¹⁵⁷ Zie voor andere voorbeelden (45)-(47) en (60)-(62) in paragraaf 4.3.2.4 en (77) in paragraaf 4.3.2.5.

licht. Zo is in (94) mevrouw Willemse ‘88 jaar’, zit zij in een ‘aftandse’ rolstoel die ‘scheve’ wielen heeft, een ‘rammelend’ frame en een ‘houten’ plaat als rugleuning, etc. Evenzo is meneer Steller ‘hoogbejaard’, stierf mevrouw Emons ‘vanwege de haast’ niet in haar bed, maar ‘in een koelcel’ in het mortuarium van het verpleeghuis, enz.

Een verdere demonstratie vormen het begin en slot van Wilders’ toespraak tijdens de APB van 2009. Wilders start met een uitgebreide vergelijking tussen het kabinet en een oude auto die rijp is voor de sloop:

- (97) Het kabinet is vastgelopen als een *oude* auto die vastzit *in het mulle zand*. Het piept *nog een beetje* en het kraakt, maar iedereen kan zien dat het beestje nooit meer *een meter* zal rijden. De accu is leeg. (...) Dit zou om te lachen zijn, als het niet ging om de toekomst van Nederland. Dan kon je pret hebben om dat clubje hulpelozen dat *angstig door de beslagen ruit* naar buiten kijkt, hopen dat iemand ze kan vertellen welke kant ze op moeten. (...) Wouter zit achter het stuur. André zit in het babyzitje. Jan Peter, *die alles best vindt*, zit vooraan omdat hij tevreden is zolang hij maar voorin mag zitten. Voordat deze auto stil kwam te staan in het bos hebben ze onderweg nog geprobeerd wat ballast overboord te zetten. Mevrouw Vogelaar werd als eerste aan een boom gebonden. De heer Aboutaleb stapte *met al zijn paspoorten* uit *bij de halte Rotterdam*. De heer Van Geel had het liefst de afslag Brabant gepakt om commissaris van de Koningin te worden. Jan Peter roept steeds “ik wil naar Brussel”. De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen”. De enige route die de Partij van de Arbeid voorstelt om te rijden, zijn nog wat extra rondjes rond de grachtengordel. Minister-president, stop er toch mee. Stuur die roestbak naar de sloperij en incasseer die slooppremie. (W09.3-26)

De concreetheid van (97) wordt mede veroorzaakt door de details die worden gegeven, in de vorm van bepalingen (‘in het mulle zand’ ‘nog een beetje’, ‘angstig’, ‘door de beslagen ruit’, ‘met al zijn paspoorten’, etc.) en adjectieven (‘een *oude* auto’, ‘in het *mulle* zand’ ‘door de *beslagen* ruit’, etc.). Aan het slot van de APB 2009 komt Wilders terug op de gemaakte vergelijking, waarbij wederom allerlei details aan de beschrijving worden toegevoegd:

- (98) Ik rond af; (...). Nederland zou er zonder dit kabinet zo veel beter kunnen uitzien, rijker, veiliger, socialer, Nederlandser. De elite droomt haar *zoete roze* dromen, maar het volk is niet gek. De mensen die *al decennialang* belazerd worden, pikken het niet langer. Verandering hangt in de lucht. Hoop gloort aan de horizon. Je proeft het overal, er is ook geen houden meer aan. Iedereen ziet het, behalve die mensen in vak K

uit dat autootje, *in het holst van de nacht, midden in het bos, vastgelopen in het mulle zand*. De accu is leeg, het is aardedonker en doodstil. Een hondje plast tegen het voorwiel. De heer Van der Laan eet zijn laatste broodje halal vlees. Het kan niet veel langer meer duren. De wilde dieren ruiken hun angstzweet al. Niemand durft nog iets te zeggen. Wouter verbergt zijn *angstige* blik achter *zijn gedeclareerde Ray-Banzonnebril*. Ze zijn allemaal de weg kwijt. Niemand die nog iets om ze geeft. De stilte, de doodse stilte in het autootje waar u met zijn allen *trillend* in zit, die *doodse* stilte wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen het kabinet zegt: *eindpunt bereikt*. [...] Het is tijd voor nieuwe verkiezingen. [...] (W09.210-228)

Wilders maakt dus veelvuldig gebruik van dit soort ‘veelzeggende details’; ze dragen ertoe bij dat de luisteraar zich een levendig beeld kan vormen van de kwesties die Wilders aan de orde stelt.

In de toespraken van Pechtold zijn evidente gevallen van ‘veelzeggende details’ veel moeilijker aan te wijzen. Het duidelijkst zijn ze nog aanwezig in de volgende passage, waar de geursiveerde bepalingen ook weggelaten zouden kunnen worden. Vergeleken met passages als (94) en (97)-(98) blijft fragment (99) echter relatief abstract – ook mede doordat Pechtold niet spreekt over individuen maar over groepen mensen (‘mensen’, ‘verpleegkundigen’, ‘leraren’) (vgl. paragraaf 4.3.2.7c) en die groepen mensen bovendien als bepaling opvoert bij abstracte verschijnselen (‘zorgen’, ‘werkplezier’, ‘zoektocht’), waardoor het de verschijnselen zijn (en niet de groepen mensen) die relatief centraal staan (vgl. paragraaf 4.3.2.4).

- (99) De echte zorgen van mensen liggen in hun *dagelijkse* werkelijkheid van promotie, ontslag, verhuizing, ziekte, ongeluk en schuldsanering, het *door regels vergalde* werkplezier van verpleegkundigen en leraren en de soms *gefrustreerde* zoektocht van ouders naar (...) betaalbare kinderopvang. (P08.138)

4.3.2.7e Citaten

Tot slot valt in fragmenten (97) en (98) op dat Wilders ook gebruikmaakt van citaten. Deze zijn hieronder in (100) en (101) weergegeven:

- (100) Jan Peter roept steeds “*ik wil naar Brussel*”. De Al Gorepapegaai van dit gezelschap, mevrouw Cramer, tettert vanaf de achterbank “*niet zo hard rijden, dat is slecht voor de ijsberen*”. (W09.24)
- (101) De stilte, de doodse stilte in het autootje waar u met zijn allen trillend in zit, die doodse stilte wordt alleen doorbroken door het tomtommetje dat tegen het kabinet zegt: *eindpunt bereikt*. (W09.227)

Net als het gebruik van veelzeggende details en het opvoeren van individuen kan ook citeren met het principe van ‘show, don’t tell’ worden verbonden (vgl. Burger & De Jong 2009: 44). Door te citeren *vertelt* een spreker niet (in eigen bewoordingen) wat iemand anders gezegd heeft, maar *laat hij zien* wat de woorden van diegene waren – hij *toont* de woorden van een ander.

Zo geredeneerd is het relevant dat Wilders en Pechtold in verschillende mate citeren. Tabel 26 laat het aantal citaten in de toespraken van beide politici zien; in Tabel 27 is het aantal geciteerde woorden per toespraak weergegeven. Wilders en Pechtold verschillen niet significant in het aantal malen dat ze citeren, maar wel in de lengte van de citaten die ze geven: het aantal geciteerde woorden ligt in Wilders’ toespraken significant hoger dan in die van Pechtold.¹⁵⁸ Uitgaande van het idee dat een spreker met citaten ‘vertoont’ in plaats van ‘vertelt’, draagt ook dit verschil ertoe bij dat Wilders meer dan Pechtold het principe van ‘show, don’t tell’ in de praktijk brengt, en daarmee aan een grotere mate van concreetheid.

Tabel 26. Aantal citaten in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	6 (0,2)	9 (0,3)
Alexander Pechtold	2 (0,1)	1 (0,05)

Tabel 27. Aantal geciteerde woorden in de toespraken van Wilders en Pechtold: absolute aantallen en per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	APB 2008	APB 2009
Geert Wilders	97 (3,3)	80 (2,5)
Alexander Pechtold	9 (0,5)	1 (0,05)

Concreet of abstract taalgebruik: samenvatting

Al met al laten de in subparagrafen 7a-7e besproken stilistische verschijnselen zien dat Wilders zijn standpunten op een concretere manier verwoordt dan Pechtold. Anders dan Pechtold maakt Wilders gebruik van concretiseringstechnieken als het opvoeren van individuen (in de APB van 2008), het toevoegen van ‘veelzeggende details’ (APB 2008 en 2009), en citaten (idem). Ook het relatief geringe gebruik van abstracte naamwoorden en het relatief kleine aantal nominalisaties in beide jaren dragen aan deze grotere mate van concreetheid bij. Wilders’ concretere taalgebruik draagt ertoe bij dat Wilders’ manier van formuleren toegankelijker is. De mate van toegankelijkheid

¹⁵⁸ Aantal citaten (vgl. Tabel 26): APB 2008: W: 6/2909w vs. P: 2/2000w; LL = 0,87; $p > 0,05$. APB 2009: W: 8/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 3,28; $p > 0,05$. Aantal geciteerde woorden (vgl. Tabel 27): APB 2008: W: 97/2909w vs. P: 8/2000w; LL = 56,07; $p < 0,0001$. APB 2009: W: 80/3163w vs. P: 1/1928w; LL = 67,32; $p < 0,0001$.

van het taalgebruik van Wilders en Pechtold is relevant voor de opstelling van beide politici (zie paragraaf 4.3.2.6): het toegankelijker taalgebruik van Wilders sluit meer dan dat van Pechtold aan bij alledaagse omgangstaal. Omgekeerd sluit het relatief ontoegankelijke taalgebruik van Pechtold meer dan dat van Wilders aan bij het ‘Haagse register’ dat door collega-politici onderling wordt gesproken.

4.3.2.8 Aan- of afwezigheid van narratieve passages

Een derde verschijnsel – naast de verschillende omgang met jargon en een verschillende mate van concreetheid – dat bijdraagt aan de indruk dat Wilders toegankelijker formuleert dan Pechtold, is dat de toespraken van Wilders meerdere narratieve passages bevatten: korte ‘verhaaltjes’ over mensen en hun belevenissen. De aanwezigheid van dergelijke passages in Wilders’ toespraken, en de afwezigheid ervan in de toespraken van Pechtold, is relevant: een tekst een verhalend karakter geven kan bijdragen aan het toegankelijk maken van die tekst. Zo is in onderzoek naar de overtuigingskracht van verhalen op overtuigingen, attitudes en gedrag van mensen (zie Hoeken 2009 voor een overzicht) een uitgangspunt dat het vertellen van verhalen zorgt voor een grotere betrokkenheid van het publiek bij de boodschap. Bovendien is in de moderne adviesliteratuur over presenteren de anekdote (“een korte, snedige en afgeronde vertelling”) de meest geadviseerde techniek om de aandacht van het publiek te krijgen (Andeweg & De Jong 2004: 122).

Een voorbeeld van een narratieve, anekdotische passage uit de toespraken van Wilders is weergegeven in (102).

(102) Een chauffeur uit Gouda mailde mij vorige week donderdag: “Meneer Wilders, Marokkanen terroriseren ons. Gisteren werd een collega door een Marokkaan tijdens zijn eerste ochtendrit met een mes op zijn keel beroofd, terwijl zijn vriendjes buiten met een auto stonden te wachten. Zij reden er daarna vrolijk vandoor alsof zij naar de bank waren geweest om te pinnen.” (...) (W08.91-93)

In (102) komen verschillende besproken concretiseringstechnieken samen (zie paragraaf 4.3.2.7), nl. het opvoeren van individuen die als representatief voor een grotere groep worden voorgesteld (‘een chauffeur uit Gouda’, ‘een Marokkaan’) het gebruik van veelzeggende details (o.a. ‘gisteren’, ‘tijdens zijn eerste ochtendrit’, ‘met een mes op zijn keel’, ‘vrolijk’) en het gebruik van een citaat. Dat de passage als geheel een anekdotisch karakter krijgt, is echter ook mede het gevolg van een ander stilistisch middel: het gebruik van de onvoltooid verleden tijd (‘mailde’, ‘werd’, ‘reden’).

De onvoltooid verleden tijd wordt gezien als een verhalende werkwoordsvorm, waarmee gebeurtenissen als deel van een groter verhaal

worden gepresenteerd.¹⁵⁹ Clement (1997: 86-87) licht dit idee toe aan de hand van het volgende voorbeeld:

- (103) Gisteren wandelde ik in het Vondelpark.
 (104) Gisteren heb ik in het Vondelpark gewandeld.

Zin (103), met de onvoltooid verleden tijd, lokt een bepaald soort reacties uit. Het roept vragen op van het type ‘En toen? Wat gebeurde er?’. Dat is in (104), waar de voltooid tegenwoordige tijd wordt gebruikt, veel minder het geval: in (104) wordt niet zozeer de vraag opgeroepen wat er in het Vondelpark gebeurde, maar wordt een mededeling gedaan over een voltooide handeling. Deze mededeling zou onderdeel kunnen zijn van een opsomming, zoals in (105), waar een aantal voltooide handelingen worden opgenoemd. Een formuleringsalternatief voor (105) waarin de onvoltooid verleden tijd wordt gebruikt is daarentegen onlogisch om een serie afgeronde handelingen te presenteren (zie (106)):

- (105) Ik heb gisteren in het Vondelpark gewandeld, ik heb mijn huis schoongemaakt, en ik heb nieuwe schoenen gekocht.
 (106) Ik wandelde gisteren in het Vondelpark, ik maakte mijn huis schoon, en ik kocht nieuwe schoenen.

Met de onvoltooid verleden tijd wordt een beeld wordt opgeroepen van een durende handeling, het laat handelingen zien in hun verloop. Dat maakt dat (106) vreemd aandoet in een opsomming: het gebruik van de onvoltooid verleden tijd vraagt aandacht voor het gebeuren zelf (Clement 1997: 87).

Hoe het gebruik van de onvoltooid verleden tijd bijdraagt aan het creëren van verhalende passages in Wilders’ toespraken, kan goed worden geïllustreerd met de formuleringsalternatieven in (107)-(108). In (107) wordt de voltooid tegenwoordige tijd gebruikt, waardoor niet de aandacht wordt gevestigd op gebeurtenissen zelf (‘aan het rekenen slaan’, ‘uitkomen op’, ‘berekenen’), maar op het feit dat de gebeurtenissen zijn afgerond. In (108), afkomstig uit Wilders’ bijdrage aan de APB van 2009, wordt de onvoltooid verleden tijd gebruikt, waardoor de gebeurtenissen in hun verloop worden gepresenteerd, als deel van een groter verhaal:

- (107) Gelukkig weten we inmiddels bij benadering wat dat [d.i. de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen] kost. Het weekblad Elsevier *is aan het rekenen geslagen* en *uitgekomen* op ongeveer 200 mld. dollar in de laatste decennia. Om precies te zijn:

¹⁵⁹ Zie Clement (1997: 86-87), Onrust, Verhagen & Doeve (1993: 63) en Fleischman (1990: 11).

216 mld. Alleen al voor dit jaar *heeft* Elsevier een bedrag van 13 mld. *berekend*.

- (108) Gelukkig weten we inmiddels bij benadering wat dat [d.i. de massa-immigratie en de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen] kost. Het weekblad Elsevier *sloeg aan het rekenen* en *kwam uit* op ongeveer 200 mld. dollar in de laatste decennia. Om precies te zijn: 216 mld. Alleen al voor dit jaar *berekende* Elsevier een bedrag van 13 mld. (W09.92-95)

Ook fragmenten (109)-(110) illustreren dat de inzet van de verleden tijd bijdraagt aan het ontstaan van verhalende, anekdotische passages in Wilders' toespraken – naast eerder besproken concretiseringstechnieken als citeren en het geven van details:¹⁶⁰

- (109) Die staatssecretaris [d.i. staatssecretaris Huizinga-Heringa] *liet* niet van zich horen toen gelovigen in Gouda – een stad die snel islamiseert – bij het uitgaan van de kerk door Marokkanen *werden* bespuugd en belaagd. De criminaliteit explodeert daar en de sfeer wordt steeds grimmiger. (...) Een Marokkaan *zei* onlangs tegen een journalist van Elsevier: “Over tien jaar zijn wij hier de baas en dan gooien we die kankerkoningin er ook meteen uit.” (W08.85-88)
- (110) Het kabinet wordt af en toe ook *hels*, maar dan om andere redenen. De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties *riep* vlak voor de zomer *op* tot een heuse opstand. (...) Mevrouw Ter Horst *leek* zich de Che Guevara te wanen van het Binnenhof: “boven-allemodalen, verenigt u, u hebt niets te verliezen dan al uw bijbanen”. (W09.203-208)

Een laatste voorbeeld van een anekdotische passage uit Wilders' toespraken is weergegeven in (111).¹⁶¹ Ook hier is de inzet van onvoltooid verleden tijden een van de factoren die bijdraagt aan het verhalende, anekdotische karakter van de passage als geheel. Verder valt ook het gebruik op van ‘maar ja’, dat een sterk spreektaalig karakter heeft, en de zinsverbindingen ‘en nu’, ‘en zo’, en ‘en toen

¹⁶⁰ In passages als (109) en (110), waarin Wilders o.a. spreekt over handelingen van collega-politici, is er naast een effect van toegankelijkheid en daarmee nabijheid met de mensen in het land, misschien ook een effect van afstand tot de collega-politici doordat Wilders afstand lijkt te nemen van de actuele communicatiesituatie. Wanneer Wilders bijvoorbeeld in (109) had gezegd ‘Die staatssecretaris (...) *heeft* niet van zich *laten horen* (...)’ zou Wilders meer dan nu het geval is de discussie in het ‘hier en nu’ zijn aangegaan. Door de verleden tijd te gebruiken, lijkt hij van die actualiteit weg te blijven.

¹⁶¹ Deze passage is eerder in paragraaf 4.3.2.1 behandeld als fragment (14), in het kader van pejoratieve vs. neutrale aanduidingen voor collega's.

ineens': met name 'en toen ineens' is typisch een formulering die past bij een verhalende verteltrant.¹⁶²

- (111) Laat ik één voorbeeld geven van iemand die tekenend is voor die politieke elite. Dat is de heer Bert Bakker. Die kennen we nog. Tot voor kort was hij Kamerlid voor D66. En wat een stoere, politiek correcte geluiden *sloeg* hij *uit*! De Partij voor de Vrijheid *noemde* hij racisten, allemaal tuig. Hij *liet* het zelfs opschrijven, Bert Bakker, in de krant. Maar ja, dankzij de actie van het Turkse ministerie van religieuze zaken *kwam* niet hij in de Kamer voor D66 maar mevrouw Koşer Kaya. En nu probeert Bert wat geld bij elkaar te sprokkelen als lobbyist voor een vliegtuigbouwer. En zo *kwam* hij ook bij de PVV langs: een beetje likken, een beetje slijmen. Nou, voorzitter, wij hebben Bert Bakker medegedeeld dat hij de rambam kan krijgen. Lobbyen best, maar niet bij ons. En toen ineens - en dat is tekenend voor de elite - *draaide* Bert als een blad aan een boom om, en kijk wat ik nu in de post vind: een heuse excuusbrief van Bert Bakker. Hij schrijft: "Sorry Geert, jullie zijn nu ineens toch geen racisten. Het klopte niet wat ik zei, ik heb er spijt van." (W08.15-29)

4.3.2.9 Inferenties expliciteren: wel of niet

Een vierde en laatste verschijnsel dat ertoe bijdraagt dat Wilders zijn standpunten op een toegankelijker manier verwoordt dan Pechtold, is een verschil in explicietheid. De toespraken van Wilders geven een mate van explicietheid te zien die in Pechtolds toespraken afwezig is. Beschouw de volgende fragmenten uit de toespraken van Wilders:

- (112) We staan op een kruising: kiezen we voor meer massa-immigratie of voor onze ouderen? *De partij voor de Vrijheid kiest voor onze ouderen.* (W09.138)
- (113) In ons nieuwe Nederland, het nieuwe Nederland van de Partij voor de Vrijheid, is opsluiting in de gevangenis ook de zwaarste straf en dus niet het verpleeghuis. (...) Vandaar ook dat miljard extra in onze tegenbegroting dat wij aan de zorg besteden. Een 24-uursluis

¹⁶² De zinsverbindingen 'en nu', 'en zo' en 'en toen ineens' benadrukken dat er sprake is van een zeker tijdsverloop. Tijdsverloop is een belangrijk kenmerk van verhalen: kenmerkend voor verhalen is dat een of meerdere personages een serie gebeurtenissen veroorzaken of ondergaan, die temporeel of causaal aan elkaar zijn verbonden en een zeker tijdsverloop te zien geven – ze beschrijven een proces of verandering (Bal 1990: 135; De Graaf 2010: 11-14; Toolan 2001: 4-8). Tijdsverloop wordt overigens ook in (102) en (108) op een subtiele manier benadrukt: in (102) met het temporele bijwoord 'daarna', en in (108) door 'inmiddels'. Deze woorden zouden ook weggelaten kunnen worden; hun aanwezigheid draagt eveneens bij aan het verhalende karakter van de passages.

vervangt nu vaak het toilet. Elke dag douchen, daar is geen tijd voor (...). Neem dan (...) de criminelen van Nederland. Zij hebben het in de gevangenis een stuk beter. Zij hebben het recht om elke dag een uur te luchten (...). Kleding en schoenen? Helemaal gratis. (...) Ons voorstel is glashelder: ouderen moeten het veel beter hebben dan gevangenen. *Nu is het andersom.* (W09.175-195)

- (114) Wij vinden als Partij voor de Vrijheid dat er niet gekort moet worden op de AOW. Dat is ook inhoudelijk een onzinnig voorstel, want van de 63- en 64-jarigen werkt nu minder dan 15%. Wat ons betreft, hoeven die mensen in de toekomst niet twee jaar langer door te ploeteren. Het kabinet, *dat met die voorstellen komt*, heeft daar geen enkel goed argument voor. (W09.125-127)
- (115) Waarom kijken al die laffe bestuurders de andere kant op? Waarom laten zij Nederlanders in de steek? *Dat doen zij immers. Zij laten Nederlanders in de steek!* (W08.99-102)
- (116) Dankzij een studie van het Centraal Planbureau van een aantal jaren geleden weten wij dat een gemiddeld niet-westers allochtoon gezin de Nederlandse belastingbetaler € 230.000 kost. Dat is bij elkaar 100 mld. in totaal. Zoveel zijn wij kwijt aan het multiculturele project: 100 mld. Denk eens na, wat wij met dat geld hadden kunnen doen. *Wij hadden alle ouderen in verpleeghuizen al jaren geleden een eigen kamer kunnen geven, met een persoonlijke verpleegster. Wij hadden (...). Wij hadden (...).* (W08.50-56)

De eerste zin van fragment (112) is een retorische vraag. Kenmerkend voor dit type vragen is dat het antwoord al in de vraag besloten ligt. De slotzin van (112) is dus in feite redundant, en vormt een explicitering van wat in het voorgaande al gesuggereerd is: de retorische vraag impliceert immers al dat de PVV kiest voor ouderen en niet voor massa-immigratie. Ook de slotzin in (113) voegt inhoudelijk weinig toe: ‘Nu is het andersom’ expliciteert wat Wilders in het voorgaande met een voorbeeld illustreert. In (114) kan de luisteraar zelf uit de tekst afleiden dat het korten op de AOW een plan is van het kabinet. De uitbreidende bijzin ‘dat met die voorstellen komt’ presenteert wederom geen nieuwe informatie, maar expliciteert wat al uit de rest van de passage blijkt. Iets soortgelijks geldt voor (115): de beschuldigingen ‘Dat doen zij immers’ en ‘Zij laten Nederlanders in de steek’ worden immers al door de twee vragen van het fragment geïmpliceerd. In (116) ten slotte roept Wilders op tot een gedachte-experiment: nadenken over wat er allemaal met 100 miljard euro zou kunnen worden bekostigd wanneer dit bedrag niet geïnvesteerd zou worden in wat Wilders ‘het multiculturele project’ noemt. Wanneer de gecursiveerde zinnen zouden worden weggelaten, zou het nadenken waartoe Wilders oproept aan de luisteraar worden overgelaten. Dat is nu niet het geval: Wilders maakt op expliciete wijze duidelijk dat met 100 miljard veel andere dingen zouden kunnen

worden verwezenlijkt. Deze explicietheid draagt bij aan de toegankelijkheid van Wilders' toespraken: door inferenties te expliciteren die de luisteraar ook zelf zou kunnen maken, laat Wilders over zijn standpunten geen twijfel bestaan.

Een dergelijke mate van explicietheid is in de toespraken van Pechtold afwezig: zijn toespraken bevatten geen redundantie zoals dat in fragmenten als (112)-(116) het geval is. Opvallend is juist dat Pechtold op een centraal moment in zijn toespraak tijdens de APB 2008 zijn standpunten op een relatief *impliciete* manier naar voren brengt, met retorische vragen:

- (117) De centrale vraag is of Nederland durft te hervormen. Grijpen wij de kansen van globalisering en technologische vooruitgang? Zorgen wij ervoor dat wij de bedreigingen aankunnen? Willen wij ons sociale stelsel aanpassen aan de vergrijzing of moeten de volgende generaties hiervan de lasten dragen? Investeren wij fors in onderwijs, kennis en innovatie of zakken wij op de route van de Europese ranglijst? Zetten wij een deel van de groei in om de economie klimaatneutraal te maken of houden wij het bij de oude oplossingen? Wordt het natuur of steen? Hebben wij het lef om onze energievoorziening te moderniseren of blijven wij afhankelijk van het Midden-Oosten en Rusland? (P08.63-70)

De retorische vragen in (117) impliceren een serie standpunten van D66. Het expliciteren van die standpunten doet Pechtold niet zelf, maar laat hij over aan de luisteraar.

Verder valt op een centraal moment in Pechtolds bijdrage aan de APB van 2009 nog een andere vorm van implicietheid op: niet op het gebied van inhoud (zoals in (117)), maar op het gebied van structuur.

- (118) Ik kies voor één Nederland. Daarvoor definieer ik niet op de millimeter wat Nederlands is en wat niet. Ik stel onze gezamenlijke toekomst centraal en niet onze diverse afkomst. Niet voor niets komt in Nederland het beste van de wereld samen: de ambitie van New York, de handelsgeest van Rotterdam, maar ook de levendigheid van Istanboel en de nuchterheid, nou vooruit, van Zeeland. In deze verscheidenheid zijn we elkaars gelijken en daarom ook gelijke behandeling. *Overlast en geweld in trams, in scholen en in straten wordt niet geaccepteerd als cultuurverschil, maar aangepakt door politie en justitie, zonder onderscheid. Bovendien kent deze bruisende smeltkroes één duidelijke grens: wij zullen niet toestaan dat onze vrijheden in het gedrang komen. Mijn samenleving kiest voor vernieuwing, voor een AOW die mensen aan het werk houdt, omdat ze straks weer hard nodig zijn. (...)* (P09.90-97)

In de gecursiveerde zinnen schetst Pechtold een toestand die gesitueerd moet worden in de toekomst. In de tekst wordt de overgang naar deze beschrijving van een situatie in de toekomst niet expliciet gemarkeerd – de luisteraar moet het zelf reconstrueren. Verschillende onderzoeken hebben laten zien dat teksten waarin de verbanden tussen informatie-eenheden met structuurmarkeringen zijn geëxpliciteerd minder cognitieve energie kosten en tot een beter tekstbegrip leiden dan teksten waarin dergelijke verbanden ontbreken (zie Land 2009: 75 voor een overzicht). Fragment (118) is dus relatief ontoegankelijk geformuleerd. Doordat de overgang naar een beschrijving van een toekomstige situatie niet expliciet is gemarkeerd, formuleert Pechtold zijn toekomstvisie dus op een relatief ontoegankelijke manier.

4.3.2.10 Inclusief/exclusief ‘we’

Tot slot van de stilistische analyse wil ik nog kort de aandacht vestigen op Wilders’ en Pechtolds gebruik van inclusief/exclusief ‘we’. Met het gebruik van ‘we’ geeft een spreker aan niet alleen namens zichzelf, maar ook namens anderen te spreken.¹⁶³ Door anderen wel of niet te includeren kan de spreker zich meer of minder nabij anderen positioneren.¹⁶⁴ Een analyse van het gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Dieltjens 2007); daarom beperk ik me hier tot een analyse van ‘we’/‘wij’/‘ons’/‘onze’ in passages in de toespraken van Wilders en Pechtold waarin een contrast ter sprake komt tussen de politiek en de samenleving. Deze passages, die zijn weergegeven in (119)-(123) hieronder, geven interessante verschillen tussen beide politici te zien.

Op momenten dat er in de toespraken een contrast wordt gemaakt tussen politiek en samenleving, blijkt uit Pechtolds gebruik van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud dat hij zich primair aan de kant van de politiek positioneert, en niet aan de kant van de samenleving.

- (119) Mensen zijn cynisch over Den Haag, niet altijd onterecht.¹⁶⁵ *Wij* maken het er soms naar: koopkrachthysterie, McCarthy-achtige debatten over de jaren tachtig en een hetze rond ontwikkelingsorganisaties. (P08.135-136)
- (120) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht.

¹⁶³ Dit geldt uiteraard niet voor koninklijk meervoud.

¹⁶⁴ Zie bijvoorbeeld Fahnestock (2011: 285), Chilton (2004: 56) en Fowler & Kress (1979: 201-204).

¹⁶⁵ Zie voor een analyse van deze zin de bespreking van fragmenten (78) en (95) in paragrafen 4.3.2.5 en 4.3.2.7.

(...) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, (...) want nog geen 3% van alle werknemers met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. Het ging *ons* toch niet primair om die vergoeding? Het ging *ons* toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? Daar gaat het mij nog steeds om. (P08.94-102)

- (121) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan bestaande oude structuren ter discussie? Geven *mij* mensen echt een stem, of laten *mij* het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (P08.147-152)

In (119) en (121) verwijzen de gecursiveerde gevallen van 'wij' naar Pechtold en zijn collega's; hetzelfde geldt voor 'ons' in (120). Een dergelijke gebruik van 'wij'/'ons' draagt bij aan de indruk dat Pechtold zich nabij zijn Haagse collegapolitici positioneert; tegelijkertijd draagt het bij aan een relatief afstandelijke houding ten opzichte van de samenleving.

Waar in de toespraken van Wilders een contrast tussen 'de politiek' en 'de kiezer' aan bod komt, positioneert Geert Wilders zich, anders dan Pechtold, aan de kant van de kiezer:

- (122) Het rijk van Balkenende is een koninkrijk van twee Nederlanden. Aan de ene kant onze elite met haar zogenaamde idealen van een multiculturele samenleving, van megahoge belastingen, van de waanzinnige klimaathysterie, van de onstuitbare islamisering, van de Brusselse superstaat en de zinloze ontwikkelingshulp, van de bakken met geld in de bodemloze put die de Antillen heet. (...) Maar goed, voorzitter, er is ook een ander Nederland en dat is *mijn* Nederland. (W08.9-35)
- (123) De Partij voor de Vrijheid mag worden verketterd door sommigen in dit huis, mag worden beschimpt door de staatsomroep, bespuugd door linkse subsidieslurpers of verguisd door de volgevreten links-liberale grachtengordel elite; zij wordt in toenemende mate gesteund door dat andere Nederland. Dit is niet het Nederland van dit kabinet of het Nederland van deze politieke elite, maar dat andere Nederland, *ons* Nederland, het Nederland van de gewone mensen, die het niet cadeau krijgen. (W08.186-187)

Wilders maakt zowel in (122) als (123) een onderscheid tussen 'twee Nederlanden': het Nederland van 'de elite', waartoe Wilders ook zijn collega's rekent (zie paragraaf 4.3.2.1), en 'het Nederland van de gewone mensen'. In beide fragmenten expliciteert Wilders met welk Nederland hij sympathiseert: in

(122) maakt hij met de formulering ‘en dat is *mijn* Nederland’ expliciet duidelijk dat hij zich nabij de kiezer positioneert; evenzo maakt hij in (123) met de toevoeging ‘ons Nederland’ expliciet duidelijk dat ‘het Nederland van de gewone mensen’ het Nederland van de PVV is.

4.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk heb ik een stilistische analyse gepresenteerd van de toespraken die Geert Wilders en Alexander Pechtold hielden tijdens de eerste termijn van de Algemene politieke beschouwingen (APB) van 2008 en 2009. Startpunt voor de analyse was de indruk dat Wilders en Pechtold zich in hun toespraken verschillend opstelden tegenover de twee publiekstypen tot wie zij zich, gegeven de aard van het Nederlandse parlementaire systeem en de daaruit voortvloeiende taken van een volksvertegenwoordiger, dienden te richten. Uit een analyse van mediaoordelen blijkt dat Wilders (meer dan Pechtold) de indruk wekte afstand te bewaren ten opzichte van de Haagse collega-politici en zich nabij de mensen in het land te positioneren; Pechtold kwam (meer dan Wilders) over als een politicus die zich ‘nabij’ de Haagse collega-politici opstelde en die een zekere afstand bewaarde tot de mensen in het land. Ik heb laten zien hoe tal van stilistische keuzes in de toespraken van beide politici aan deze indrukken op macroniveau bijdragen.

De besproken stilistische verschijnselen worden in Tabel 28 nog eens samengevat. Het overzicht laat zien dat bij de meeste stijlmiddelen zowel in 2008 als 2009 verschillen optreden tussen Wilders en Pechtold. Dit geldt echter niet voor *alle* stijlmiddelen; de indrukken op macroniveau worden op het tekstuele microniveau in 2008 en 2009 dus niet door precies dezelfde (combinatie van) stijlmiddelen bewerkstelligd.

Tabel 28. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Pechtold die bijdragen aan de indruk dat beide politici zich verschillend positioneerden t.o.v. de Haagse collega-politici en de mensen in het land.

Stilistische verschijnselen	Relevant voor opstelling tegenover welk publiekstype?	Verschil tussen Wilders en Pechtold?		Paragraaf
		2008	2009	
Aanduidingen voor collega's: neutraal of pejoratief	de Haagse collega-politici	ja	ja	4.3.2.1
Collega's aanspreken in de tweede of derde persoon	de Haagse collega-politici	ja	ja	4.3.2.2
Wel of niet verwijzen naar kiezers	de mensen in het land	ja	nee	4.3.2.3
Zinsbouw: kiezers presenteren als subject, complement of toevoeging	de mensen in het land	ja	ja	4.3.2.4
Verwijzen naar kiezers in combinatie met een perspectiverend werkwoord	de mensen in het land	ja	ja	4.3.2.5
Jargon: met of zonder toelichting	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.6
Concreet of abstract taalgebruik	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.7
a. concrete of abstracte naamwoorden		ja	ja	
b. nominalisaties		ja	ja	
c. individuen opvoeren als representatief voor een grotere groep		ja	nee	
d. veelzeggende details		ja	ja	
e. citaten		ja	ja	
Aan- of afwezigheid van narratieve passages	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.8
Inferenties expliciteren: wel of niet	beide publiekstypen	ja	ja	4.3.2.9
Inclusief/exclusief 'we'	beide publiekstypen	ja	nee	4.3.2.10

In de stilistische analyse heb ik voor de stijlmiddelen afzonderlijk gedemonstreerd hoe ze bijdragen aan de indrukken op macroniveau. Uiteindelijk worden de indrukken op macroniveau echter bewerkstelligd door de *gezamenlijke* inzet van die middelen, en door het *samenspel* ertussen (vgl. ook hoofdstuk 3). Zo werd in paragraaf 4.3.2.10 Pechtolds gebruik van inclusief 'we' besproken, dat nabijheid tot de Haagse collega-politici en afstand tot de mensen

in het land in de hand werkt. In de daarbij aangehaalde fragmenten (120) en (121), gemakshalve hieronder nogmaals weergegeven als (124) en (125), draagt echter ook Pechtolds gebruik van jargon dat niet nader wordt toegelicht ('het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht', 'de commissie-Bakker', 'die vergoeding', 'de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs') aan de indrukken van zijn opstelling bij (zie paragraaf 4.3.2.6). Daarnaast valt in (124) Pechtolds gebruik van 'u' op, waardoor de suggestie wordt gewekt dat Pechtold met zijn Haagse collega's in onderling gesprek is (zie paragraaf 4.3.2.2). En in (125) is de zinsbouw van de slotzin interessant: kiezers worden hier in de positie van meewerkend voorwerp gepresenteerd. Die kiezers zouden centraler komen te staan wanneer ze zouden worden opgevoerd in subjectpositie ('*Krijgen mensen echt een stem?*') (zie paragraaf 4.3.2.4).

- (124) Laten wij het noemen zoals het is, het was uw enige verkiezingsbelofte. Halve maatregelen staan ook in uw akkoord, of liever gezegd het aan u gedicteerde akkoord over het ontslagrecht. (...) Dat komt toch niet uit de commissie-Bakker? In het licht van de cijfers is het volkomen irrelevant, (...) want nog geen 3% van alle werknemers met een inkomen boven de € 5000 gaat dit aan. Het ging ons toch niet primair om die vergoeding? Het ging ons toch om mensen makkelijker naar werk te krijgen? Daar gaat het mij nog steeds om. (P08.94-102)
- (125) Er zijn genoeg onderwerpen waar de politiek wél over gaat, maar ook dan geeft dit kabinet niet thuis. (...) Komt er bijvoorbeeld een debat over de acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs? Staan bestaande oude structuren ter discussie? Geven wij mensen echt een stem, of laten wij het bij interpunctie, bij punten en komma's van de Grondwet? (P08.147-152)

Een ander fragment dat illustreert hoe stilistische middelen 'samenzweren' en elkaar versterken, is de passage waarin Wilders spreekt over Bert Bakker. In deze passage komen niet alleen meerdere pejoratieve formuleringkeuzes samen (zie de bespreking van (14) in paragraaf 4.3.2.2), maar worden ook concretiseringstechnieken ingezet als citeren en het opvoeren van een individu als representatief voor een grotere groep (vgl. paragraaf 4.3.2.7). Mede door het gebruik van de onvoltooid verleden tijd krijgt de passage als geheel bovendien een anekdotisch karakter (zie de bespreking van (111) in paragraaf 4.3.2.8).

Om te onderzoeken hoe politici zich tegenover anderen positioneren, wordt in de analyse van politiek taalgebruik primair gekeken naar keuzes op het gebied van aanspreekvormen en voornaamwoorden (zie paragraaf 4.1). Een doel van dit hoofdstuk was te laten zien dat het loont om ook *andere*, wellicht minder voor de hand liggende stilistische verschijnselen in de analyse te betrekken. Uit

de casus blijkt dat keuzes op het gebied van aanspreekvormen en voornaamwoorden slechts twee van *vele* stijlmiddelen zijn die aan een meer of minder afstandelijke opstelling kunnen bijdragen.

Het feit dat in de analyse een relatief grote variatie aan stijlmiddelen is behandeld, is een direct gevolg van de gehanteerde methode. Het combineren van systematisch bottomup- en topdownonderzoek, waarbij tijdens de bottomup-analyse de checklist wordt ingezet om stijlmiddelen op het spoor te komen, dwingt tot het in overweging nemen van *tal* van stijlmiddelen – inclusief stijlmiddelen waarvan het misschien niet direct voor de hand ligt dat ze aan de vastgestelde indrukken op macroniveau bijdragen.

In zekere zin is het begrijpelijk dat bij het bestuderen van de opstelling van politici de aandacht traditioneel vooral uitgaat naar keuzes op het terrein van aanspreekvormen en voornaamwoorden. Bij dergelijke keuzes kan doorgaans een *rechtstreeks* verband worden gelegd met een meer of minder afstandelijke opstelling. De gevalstudie laat echter zien dat verbanden tussen micro- en macroniveau niet per se op die manier gelegd hoeven te worden. In dit hoofdstuk zijn ook flink wat stilistische verschijnselen op een *indirecte* manier, via een aantal tussenstappen, aan de indrukken op macroniveau verbonden. Een goed voorbeeld hiervan is Wilders' gebruik van 'veelzeggende details'. In paragraaf 4.3.2.7 is gedemonstreerd dat het gebruik van 'veelzeggende details', samen met een aantal andere stijlmiddelen, Wilders' taalgebruik *concreter* maakt dan dat van Pechtold. Samen met de in paragraaf 4.3.2.6, 4.3.2.8 en 4.3.2.9 behandelde stijlmiddelen zorgt dit concretere taalgebruik ervoor dat Wilders *toegankelijker* formuleert dan Pechtold. Zoals betoogd vormt dit een aanwijzing dat Wilders' taalgebruik, meer dan dat van Pechtold, aansluit bij 'gewonemensentaal'; het spreken van gewonemensentaal is met de indrukken op macroniveau verbonden (zie paragraaf 4.3.2.6). Om een verband te kunnen leggen tussen het stilistische verschijnsel ('veelzeggende details') en de indrukken op macroniveau (een meer/minder afstandelijke/nabije opstelling) zijn in de analyse dus meerdere tussenniveaus onderscheiden ('concreet taalgebruik'; 'toegankelijk taalgebruik'), die ieder zelf het resultaat zijn van verschillende stilistische keuzes.

In methodisch opzicht demonstreert dit hoofdstuk dus dat het leggen van verbanden tussen micro- en macroniveau niet altijd rechtstreeks hoeft te gebeuren, maar soms via een aantal tussenstappen verloopt. Het kan van belang zijn bij het verbinden van micro- en macroniveau een of meer 'mesoniveaus' te onderscheiden. Deze fungeren in de analyse als schakel tussen micro- en macroniveau.

